

MITROPULOS ANNA DIÁNA

KŐFARAGÓK ÉS SZOBRÁSZOK ESTERHÁZY PÁL NÁDOR SZOLGÁLATÁBAN

Esterházy Pál (1635–1713) kora egyik legösszetettebb személyisége: katolikus főúr, nádor, herceg, katona és koncepciózus mecénás. Reprezentációja, művészetpártolása napjainkig az arisztokráciakutatás homlokterében áll. Udvaraiban rendkívül gondos adminisztrációt vezettek, amelynek dokumentációját a fraknói Esterházy hercegi levéltárban őrzik. Ezek a gazdasági iratok — számlák, nyugták, megbízások, elismervények — alkotják a kutatásaim és jelen tanulmány forrásbázisát.

Az említett forráscsoport a hazai feldolgozások által eddig kevésbé ismert és hasznosított, ezért tartom lényegesnek, hogy néhány forrás napvilágot lásson. A gazdasági adminisztráció dokumentumai mindkét Esterházy uradalmi központ, Fraknó (Forchtenstein — ma: Ausztria) és Kismarton (Eisenstadt — ma: Ausztria) esetében fennmaradtak. Az első ismert számlák keletkezési éve mindkét helyen 1667, azonban az iratok java része az 1680-as évektől áll rendelkezésre.¹ A számlák többsége az alkalmazottak fizetéseiről szól: mindegyik személy egy elismervényben tanúsította, hogy átvette a tisztartótól az évi fizetését. Néhány esztendőből konvenciók könyvek is fennmaradtak, melyekben a készpénz mellett a természetbeni javakban történő juttatásokat (gabona, vaj, bor, marhahús stb.) is feltüntették. A fizetésekből az alkalmazottak hierarchiájára vonatkozó következtetések vonhatóak le.² Mellettük a mesterek megbízásai jelentősebb forrásértéket képviselnek, ugyanis részletesen lejegyezték, milyen munkálatokat végeztek és mennyi pénzt kaptak értük. Elemzésük értékes információkkal szolgál a fraknói várban vagy a kismartoni kastélyban végzett felújítási, átalakítási munkálatok, illetve egyéb (pl. egyházi) építkezések jellegéről. Jelen forrásközlés ezekre a reprezentatívabb építkezésekre és a hozzájuk köthető személyek megbízásaira, esetleges későbbi alkalmazásukra helyezi a hangsúlyt. A felhasznált és közölt dokumentumok leginkább a megbízások és elismervények kategóriájába sorolhatóak.

A XVII. századi magyar főúri kultúra kiemelkedő pártfogójaként Esterházy Pál nagy jelentőséget tulajdonított önmaga és családja dicső múltjának, tettei-

---

1 A fennmaradt számlák számszerű megoszlását lásd: *Mitropulos*, 2014. 76–77. p.

2 Erről lásd bővebben: *Mitropulos*, 2016. 43–48. p.

nek megörökítésére. Ennek leglátványosabb és legösszetettebb szintere maga az épített környezet: épülethomlokzatok, kastélyudvarok, szobrok. A kőfaragók és a szobrászok ebben a tekintetben hangsúlyosabb szerepet töltek be a mesterek között. Érdekes kérdés, hogy a két mesterség mennyire fedte egymást. A két szakma elkülönítése azért indokolt, mert a forrásokban vagy *Steinmetz*-ként, vagy *Bildhauer*-ként nevezik a mestereket. A kőbányászat és az építő-kő-faragás munkafolyamata a kővágással kezdődött, melynek során a kőréteget takaró talajt eltávolították, ez volt az egyik legmunkaigényesebb tevékenység. A kiemelt kötőanyagot a kőfaragók alakították az építéshez alkalmas négyzetes formára (kváderkő). A kőfejtés³ kemény, embert próbáló munka, de nem volt szakképzettséghez kötött, a kőfaragás viszont évszázadok óta szakképzettséghez kötött foglalkozás, művelői gyakran a kőművesekkel alakítottak közös céhet. A kőfaragókat eredetileg a kőműves megnevezés jelölte, a XVI. század második felétől figyelhető meg a mesterségen belüli munkamegosztás kibontakozása. Azóta a kőműves mesterség alatt az alap elkészítést, a felrakást, a falazat anyagának összetapasztását, a vakolást és a meszelést végző szakemberek munkáját értjük.⁴ A kővágók és a kőfaragók ugyanazokkal a szerszámokkal dolgoztak, de utóbbiak finomabb munkát végeztek, ezért tevékenységük között minőségi különbség állapítható meg.⁵ Kőfaragómesterek készítették a temetői és út menti keresztek, ugyanakkor a fogadalmi szobrok már szobrászok alkotásai. A legügyesebbek értettek a corpus és a szoboralakok megformálásához, de figurális faragással csak kevesen foglalkoztak.⁶ A kővágó és kőfaragó mesterség leírásából következik, hogy a kőfaragás és a szobrászat között sem húzható éles határvonal, azonban a kvalitásbeli

---

3 A kőfejtő, kőbányász régi magyar elnevezése kővágó, amely XIV. századi oklevélben bukkan fel először. MN III. 624. p.

4 MN III, 629.; *Gulya*, 2005. 138–140. p. Noha a szerző az északkelet-magyarországi kőműves-kőfaragó céheket mutatja be, általános érvényű megállapítás, hogy a kőben gazdag hegyvidékeken a kő, míg a völgyekben, sík területeken a téglát volt a fő építőanyag, mivel a nehéz kőanyag szállítása igen költséges volt és háborús időkben további akadályokba ütközött. Uo. 140. p.

5 MN III. 629–630. p. A hazai kőbányászat régióiban a kőfejtés és a kőfaragás rendszerint nem különült el egymástól. *Viga*, 1985. 29. p. Kőből faragtak ablakkereteket, tornácoszlopokat, tornáckönyöklőket, padot, lépcsőt, itatóvályút, határkövet, híd- és pinceboltozat-elemeket, járdalapokat. A kő építőelemként történő felhasználása mellett leginkább a sírkő- és a kőkeresztállítás szokása volt elterjedt. MN III. 634. p. A kőmunka fajtáit, eszközeit részletesen és átfogó irodalomjegyzékkel bemutatja a MN III Kőfejtés, kőbányászat, kőfaragás című fejezete, 620–635. p.

6 Uo. 635. p.

különbség jól érzékelhető. A figurális és díszítőfaragásokat a szobrász csinálja, a kőfaragó főleg építőköveket alakít ki, illetve nem figurális munkát farag, azonban egyszerűbb szobrot tud készíteni.

Esterházy Pál már fiatalon is hangsúlyt fektetett családjá ősi múltjának di-csősítésére.⁷ Egyik első ilyen gesztusát a kismartoni kastély barokk átalakításakor érhetjük tetten. A magyar főúri udvarok speciális helyzetben voltak a korban. Az 1526 után létrejött közös bécsi Habsburg-udvar megjelenésével az arisztokraták rezidenciáinak kulturális szerepe felértékelődött, hiszen az ország területén nem volt önálló magyar uralkodói udvar. E tekintetben az Esterházy család, köztük is leginkább Esterházy Pál vezető szerepe a XVII. században vitathatatlan, s ennek egyik első lényeges állomása a kismartoni kastély átalakítása (1663–1672). Bécsi császári építészek és freskófestő alkalmazásával sikerült a kor elvárásainak megfelelően a legkorszerűbb, legmagasabb művészi színvonalat biztosítani a kastély barokk rezidenciává emelésekor.⁸ Ezzel együtt családjá nagyságát is

---

7 A régi nemes családhoz való tartozás a középkori és kora újkori nemesség számára nagy jelentőséggel bírt. A dicső ősöknek azért volt fontos szerepe a magyar nemesi tudatban, mert kiváltságaikat szívesebben eredeztették őseik kiváltságától, mint az uralkodótól. Azonban az Esterházy család csak második generáció óta tartozott a magyar főnemességhez, ezért „Pál minden tehetségére szükség volt, hogy a valóság és a vágyak közötti különbséget kiegyenlítsé.” *Fazekas*, 2009. 908. p. Az első genealógia, az augsburgi rézmetsző, Tobias Sadler által készített rézmetszet (1670) Attila hun királyon keresztül egészen Ádámig vezet a családfát. A metszet előzménye a fraknoi várban őrzött családfafestmény. A metszetről: *Történelemkép*. 387–389. p. Később több genealógiai összeállítást is készített, többek között maga és első felesége, Esterházy Orsolya egyesített, szív alakú családfáját (Matthias Greischer, 1681–1682), melyet nyolc generációig vezetett vissza, illetve mindkét felesége családfáját külön-külön is összeállította. Főúri ősgalériák. 47–50. p. A családfák jelentőségéről: *Galavics*, 1988b.; *Galavics*, 1988a. 144–146. p. A családtörténeti konstrukció utóéletéről: *Tóth*, 2015.

8 Osztrák kutatások szerint Filiberto Lucchese (1606–1666) császári udvari főépítész és stukkátor tervei alapján kezdődött meg a kastély barokk átépítése. (Buzási Enikő kutatása szerint Nádasdy Ferenc sopronkeresztúri kerti palotájának tervezője is Lucchese volt. *Buzási*, 2013.) Az Itáliából származó Carlone művészdinasztia három tagja, Antonio, Domenico (1615–1679) és Carlo Martino Carlone (1615/1616–1667) császári építőmester kivitelezői voltak a munkálatoknak. A kastély dísztermének mennyezetfreskói Carporo Tencalla (1623–1685) császári udvari festő alkotása, akivel Lucchese számos alkalommal dolgozott együtt. Az átépítés vezető mesterei tulajdonképpen azonosak voltak a bécsi Burg ugyanebben az időben folyó bővítésén dolgozókkal. (Az átalakítási munkálatokban résztvevő személyek részletes felsorolása és irodalom: *Koppány*, 2014. 185–190. p.) Erről és az említett mesterek nyugat-magyarországi arisztokráciához köthető kapcsolatairól l. összefoglalva: *Mitropulos*, 2014. 69–73. p. Továbbá: *Garas*, 1975. 210–222. p.; *Galavics*, 1988a. 141–144. p.; *Koppány*, 2002. 185–186. p. *Koppány*, 2011. 99. p., 104. p., 108. p. A díszterem művészi programjának rétegeiről,

rendkívül reprezentatív módon jelenítette meg. Itáliában szokás volt a kastély-homlokzatok első emelet feletti részén, hősokeket ábrázoló falmezőkön ókori királyokat és hősokeket szerepeltetni. Esterházy Pál azonban a honfoglaló magyar vezérek mellszobrait állította a falmezőkbe, sőt, a sorba önmaga és apja képmását is beleillesztette. Ezzel azt kívánta jelezni, hogy magát és családját ezektől a dicső ősoktól származtatja.⁹ A mellszobor-sorozatot Hans Mathias Mayr kismartoni szobrász készítette lorettói homokkőből 1667-ben. Csak a megmunkálásuk után szállították a mellszobrokat a kastélyhoz, az utolsót 1669-ben helyezték el.¹⁰ A 18 mellszobor elkészítéséről szóló megbízást Csatkay Endre közli, amely szerint a munka költsége 100 forint volt.¹¹ Emellett napi egy pint bor és egy pár cipó járt a mesternek. A szobrász előképül a Nádasdy Ferenc (1625–1671) országbíró által Nürnbergben kiadott (1664) Mausoleumot használta,¹² amely 60 rézmetszetben állít emléket a hun és magyar vezéreknek, magyar királyoknak egészen IV. Ferdinándig. Később ez lett az Esterházy Pál által 1700-ban Bécsben kiadott, a család őseit és kortárs tagjait 165 metszeten bemutató Trophaeum inspirálója, ami — a Mausoleumhoz hasonlóan — képes ábrázolások mellett életrajzaikat is tartalmazza.¹³ A Trophaeum viszont azért egyedülálló vállalkozás, mert több évszázadot ölel át és a család nőtagjai is a férfiakéhoz hasonló jelentőséggel szerepelnek (88 női, 77 férfi portré).¹⁴

Hans Matthias Mayrtól a Fraknón őrzött számlák között fennmaradt néhány. A többség természetbeni javak kifizetéséről szól a kismartoni kastély átalakítási munkálatainak végéről. 1671 novemberében Esterházy két megbízásban elren-

---

Esterházy és Tencalla „vitájáról” I.: *Galavics*, 2016. 285–299. p., 313–328. p. A kastély teljes építéstörténetéről I.: *Holzschuh*, 1995. Az átalakítás idejéből származó megállapodásokat (többek között Carlo Martino Carlonétól vagy Andrea Bertinalli stukkátortól) és költség kimutatásokat közli: *Csatkay–Frey*, 1932. 56–64. p. A mai Ausztria területén dolgozó olasz mesterek tevékenységéről értékes információkkal szolgál az AIA internetes adatbázisa. Artisti Italiani in Austria — AIA. Szerk.: Petr Fidler. <https://www.uibk.ac.at/aia/>

9 *Galavics*, 1988a. 143. p.

10 *Kietaibl*, 1997. 85. p.

11 *Csatkay–Frey*, 1932. 57. p.; *Prickler*, 2013. 46. p.

12 *Csatkay–Frey*, 1932. 85. p.

13 A Mausoleumról és utóéletéről: *Rózsa*, 1973. 13–80. p. A Mausoleum és Trophaeum összefüggéseiről, valamint a metszetek előképeiről I. bővebben: *Buzási*, 2000., illetve Történelem-kép. 386–387. p.; a Mausoleumról továbbá: Történelem-kép. 389–390. p., illetve korábban: *Cennerné*, 1988. 74–77. p.; *Galavics*, 1986. 94. p., 124–125. p.; *Garas*, 1953. 85. p.

14 *Buzási*, 2000. 415. p.

delte, hogy 60 mérő gabonát és 10 akó bort, illetve 100 mérő gabonát és 18 $\frac{3}{4}$ akó bort adjanak a szobrásznak, összesen 85 és 150 forint¹⁵ értékben.¹⁶ Mayr következő év májusában 28 $\frac{3}{4}$ akó bor átvételéről adott elismervényt,¹⁷ tehát ekkor vette át a félévvel korábban meghatározott bormennyiséget. Az 1679. és 1682. évi megbízások azt bizonyítják, hogy a kastély munkálatain túl is alkalmazta őt Esterházy. Előbb egy nagy ágy elkészítéséért 60 forintot fizettek neki,¹⁸ utóbb pedig ennek az összegnek a tízszereséért dolgozott. A megbízás és az elismervény szerint egy nagy ágykeret, hat nagy étkezőszék, egy kis aranyozott ágykeret és egy oltár elkészítése („...für eine große Bettstatt, sechs große Tafel Seßsel, ein kleines vergoltes Bettstattl undt ein Altar so in unßern Schloß Eyßnstatt ist aufgericht worden”) volt a feladata.¹⁹

Volt egy fogadalma, mely szerint amely szentnek a napján kap meg egy magasabb rangot vagy címet, annak kőoszlopra állított szobrot emeltet.²⁰ A soproni országgyűlés 1681-ben Szent Antal napján (jún. 13.) választotta nádorrá, és egy hónap múlva már intézkedett is. Július 20-án megbízást adott Sopronból Sebastian Rauschemayr kismartoni kőfaragónak és szobrásznak, hogy 50 forintért készítsen vázlatot egy Szent Antal és a gyermek Jézust egy nagy kőoszlopon ábrázoló szoborhoz.²¹ A szent kezében tartott liliumot, illetve feltehetően a glóriát is

---

15 Az Esterházyak elszámolásaikban rajnai forintban számoltak, a feltüntetett összegek tehát ebben értendők. Az átváltás a következők szerint alakul: 1 rajnai forint (Rheinischer Gulden) = 0,8 magyar forint. *Kenyeres*, 2013. 547. p. Egy rajnai forint pedig 60 krajcár.

16 RAR E 1672, Nr. 65. (1. forrás) és RAR E 1672, Nr. 66. (2. forrás) A 65. számú megbízás szerint a Mayrtól vásárolt két szánkóért — valószínűleg télen használatos díszkocsiról van szó — fizettek neki 85 forint értékben: „von ihm erkauffte zway Schlidten per 85 fl Thraidt und Wein solle an Stadt daß Pahre Gelt darvor geben”. A forrásokra utal: *Prickler*, 2013. 46. p. A *Schlitten* szó jelentéséről: <http://www.wdw.uni-trier.de/onlinewb/index.php3?id=61424> (A letöltés időpontja: 2016. március)

17 RAR E 1672, Nr. 67. (3. forrás) A forrásra utal: *Prickler*, 2013. 46. p.

18 RAR E 1679, Nr. 155. (4. forrás)

19 RAR F 1682, Nr. 176. (19. forrás) és RAR F 1682, Nr. 177. (20. forrás) A forrásokra utal: *Prickler*, 2013. 47. p.

20 *Esterházy*, 1696. 121–122. p.; utal erre: *Galavics*, 1988a. 146–147. p., 160. p.

21 RAR F 1681, Nr. 230. (18. forrás) Ez a dokumentum hiányzik, tartalmára csak a fraknói levéltárban található regesztája utal. A megbízás teljes szövegét azonban Harald Prickler idézi. *Prickler*, 2011. 190–191. p., ill. *Prickler*, 2013. 61–62. p. Prickler az átvett 50 forintról szóló elismervény dátumát (1681. december 11.) is ismeri és a RAR F 1681, Nr. 231. számú iratként azonosítja.

a kismartoni lakatos készítette, 2 forint 30 krajcárért.²² Az oszlopot a fraknoi vár elé állíttatta fel, ám ez a szobor ma már nem látható.

Esterházy nagyon sokat tett azért, hogy az aranygyapjas rendet elnyerje. A nagy múltú rendet III. (Jó) Fülöp burgundi herceg alapította 1430-ban a kereszténység védelmére, a lovagi erények ápolására. Alapítását követően először a burgundi hercegek, majd a Habsburgok spanyol ágának, később pedig az osztrák ágának is a legfontosabb rendjele lett. A rend tagjai feddhetetlen életű nemesek lehettek, akik kiváló szolgálataikért nyerhették el a címet.²³ A nádor a rend megszerzésével akarta biztosítani helyét a nemzetközi elit elismert tagjai között, valamint apja, a rendet szintén 45–46 évesen elnyerő Esterházy Miklós nyomdokaiba is kívánt lépni.²⁴ Martí Tibor kutatásai szerint nem sajnálta az anyagi áldozatokat sem az ügy előremozdításáért: egyik feljegyzése szerint 2793 birodalmi aranytallért fordított erre a célra. Emellett a madridi császári követtel, Grana márkival folytatott levelezése alapján további 530 birodalmi tallért fizetett a spanyol államhivatalnokoknak.²⁵ Sikerült elérnie, hogy egy esztendővel nádorrá választása után kapja meg az aranygyapjas rend lovagja címet, amit tehát 1682-ben, Szent Mátyás napján (febr. 24.) nyert el II. Károly spanyol királytól, hiszen ekkor a spanyol Habsburgok voltak a rend nagymesterei. A szobrot szeptember 8-án rendelte meg Rauschemayrtól, majd három hónap múlva ki is fizette a munkáért járó 50 forintot.²⁶ Később az Esterházy család további tizenöt tagja nyerte el az aranygyapjas rendet. A szobor napjainkban is a fraknoi vár előtt látható.²⁷

Harald Prickler Rauschemayrról szóló tanulmányában megemlíti, hogy már 1668-ban fizetett neki a kismartoni adminisztráció 19 forint 36 krajcárt, méghozzá a kastély átépítési munkálatai kapcsán. Az adat forrásul a Csatkay–Frey-féle műemléki topográfiát jelöli meg, azonban ott az átépítés összköltségeinek felső

---

22 RAR F 1681, Nr. 232. Ez a dokumentum is hiányzik, a regeszta így hivatkozik rá: „*eisenstetter Schlosser zum St. Antoni Bilt der Schein auf d. Haupt, wie auch die Lilien zu die Hand von Eisen gemacht*”. Prickler, 2011. 191. p.; Prickler, 2013. 62. p.

23 Szilágyi, 2006–2007. 121–122. p.

24 Esterházy Miklós nádort IV. Fülöp spanyol király 1628-ban tüntette ki az aranygyapjas renddel, a Magyar Királyság főrendjei közül ő nyerte el elsőként ezt a címet. Az Esterházy család tizenhét tagja lett a rend birtokosa. Szilágyi, 2014. 243–244. p., Szilágyi, 2011. 84. p., Szalay, 1870. 419. p.

25 Martí, 2015. 57–58. p.

26 RAR F 1682, Nr. 185. (21. forrás) és RAR F 1682, Nr. 186. (22. forrás) A forrásokra utal: Prickler, 2011. 191. p.; Prickler, 2013. 62. p.

27 Schmeller-Kitt, 1993. 203–204. p.; Galavics, 1988a. 147. p., 160. p.

rolásában a 19 forint 36 krajcár helyett csupán 15 forint szerepel, a munka leírása nélkül.²⁸

A Fraknón őrzött gazdasági iratok feldolgozásával szerencsére teljesebb képet alkothatunk Rauschemayr tevékenységéről, hiszen az elvégzett munkáiról részletesen tájékoztatnak a fennmaradt megbízásai, nyugtái. Neve 1679 és 1683 között rendszeresen előfordul a kismartoni számlák között. 1679-ben 90 forintért kőből készített kilenc tetőablakot („9 gemachten Stein Tach Fenster”) a kastélyban.²⁹ Ugyanebben az évben Esterházy megbízta, hogy készítsen el két oszlopon álló remete szobrot talapzattal együtt („zway Stainen Saillen, darauf zway Ainsidler, sambt der Postamentern”), melyeket Oszlopon (Oslip — ma: Ausztria) állíttatott fel.³⁰ A megbízás kelte április 14., a munkáért járó 50 forintot pedig július 26-án vette át. A remeteszobrok sajnos elpusztultak. Velük ellentétben a Feketeváron (Schwarzenbach — ma: Ausztria) felállított Mária-oszlop viszont fennmaradt. Prickler szerint a szobrot 1679. április 26–28. között helyezték el, erről a kőfaragó étkezési költsége tanúskodik.³¹ Az oszlopon adományozó párként fel van tüntetve Esterházy Pál és első felesége, Esterházy Orsolya (1641–1682) monogramja: C.P.E.D.F. || C.V.E.D.F. || 1679.³²

A kastélyárokban szinte minden említett évben dolgozott. Néhányszor kováccsal együtt kerül említésre, például amikor Merth Haslingerrel együtt átvették a szükséges ólmot és vasat a vaskereskedőtől az aktuális munkálatokhoz („zu Versetzung 6 stainer Bilder in Schloß Graben auch zu dem Quater Pfosten und Prust gesamber”).³³ 1680-ban az árokbeli kőfaragó munkálatokért részletfizetés címén 20 forintot kapott, a munka részleteiről azonban nem szól sem az átvételi elismervény, sem a megbízás.³⁴ 1683-ban az árokban elvégzett munkák utáni 280

---

28 Csatkay-Frey, 1932. 60. p.

29 RAR E 1679, Nr. 267. (7. forrás) és RAR E 1679, Nr. 268. (8. forrás) A forrásokra utal: Prickler, 2011. 188. p.; Prickler, 2013. 59. p.

30 RAR E 1679, Nr. 232. (5. forrás) és RAR E 1679, Nr. 233. (6. forrás) A forrásokra utal: Prickler, 2011. 189. p.; Prickler, 2013. 59–60. p.

31 Prickler, 2011. 188. p.; Prickler, 2013. 59. p.

32 Prickler, 2011. 190. p.; Prickler, 2013. 61. p.

33 RAR E 1679, Nr. 279. „Herrn Praitenaicher Aufzügl wegen bezalten Eißen und Pley. Betrag: 15 fl 51 kr” A forrásra utal: Prickler, 2013. 47. p., azonban a kovácsot Mathias Haslingernek nevezi.

34 RAR E 1680, Nr. 236. „Sebastian Rauschemayr Schein wegen empfangen Geldt. Betrag: 20 fl” és RAR E 1680, Nr. 237. „Commission das dem Sebastian Rauschemair Stainmetzen wegen der Graben Arbeith 20 fl sollen bezalt werden.”

forint hátralékból 56 forintot fizettek ki neki készpénzben, de emellett a kasznártól 60 mérő gabonát és 5 mérő búzát (48, illetve 5 forint 30 krajcár értékben) vett át.³⁵ A 280 forintnyi hátralék 1682-ből származik. A megbízás szerint a kastélyárokba többek között 167 öl³⁶ párkányt (*Brust gesimbs*)³⁷ és 166,5 öl kváderkövet (*Quater*) készítet.³⁸ Ezek összesen 438 forintot tettek ki, amely összegből egy 158 forintos levonás után jön ki a már említett hátralék, amely egy részének kifizetéséről szól a dokumentum. A felsorolt munkák mellett 1682-ben 50,5 öl falazókövet szállított a herceg díszkertjébe és vadaskertjébe („*zu der Zier Garten Maur, in dem Tentl Garten bei dem Schloß Eisenstadt, 50,5 Clafier Stain, iede pro 39 kr dargeben*”).³⁹ A falazókö ahhoz a falhoz kellett, amelyet ebben az esztendőben emeltek a díszkert és a vadaskert közé, a kastélykert keleti részében.⁴⁰

1680-tól számlái rendszeresen utalnak egy Kismarton területén fekvő új kolostor munkálataira („*das neuen Closter alhier in der Stadt, auf unsern Grundt erpauen lassen*”).⁴¹ Ahogy a megbízás is jelzi az alapítás évét, ez az Esterházy által 1679-ben, 15 000 forint alaptőkével megalapított Ágoston-rendi apácakolostor, ahová hat apácát hívott a kirchbergi zárdából.⁴² A nádor négy leánya (Krisz-

35 RAR E 1683, Nr. 181. (11. forrás)

36 A megbízás a mértékegységet *Klafier* névvel illeti, amely magyar megfelelője az öl. Az öl kezdetben hossz mérték volt (6 láb, 1,8–2 m), a XVII. században — hazai alkotásként — térfogatmértékké vált; a kváderkő esetében itt az utóbbi értelemben használandó. Nagysága azonban nem tisztázott: egyik fajtája a fa- vagy erdei öl (2,5–3,5 m³), a másik pedig a szénaöl (35–45 m³). *Bogdán*, 1987. 58. p., 109. p. L. bővebben: *Bogdán*, 1990. 415–416. p.; *Bogdán*, 1991. 415–417. p.

37 A *Brust gesimb* fogalmat Major Máté szótára alapján azonosítottam. Eszerint könyöklőpárkányt jelent, amelynek német megfelelője *Brustgesims* vagy *Brüstungsesims*. Az ablakkeret alsó, nagyobb kiülésű, a könyöklő magasságában vízszintesen húzódó, párkányként tagozott elemét általában kőből faragják. *Major*, 1983. 190. p.

38 RAR E 1683, Nr. 182. (12. forrás)

39 RAR E 1682, Nr. 248. (10. forrás) A forrásra utal: *Prickler*, 2011. 189. p.; *Prickler*, 2013. 60. p.

40 *Prickler*, 2011. 189. p.; *Prickler*, 2013. 60. p. A munkákhoz szükséges anyagot általában a mester biztosította, szállította helybe, a kifizetésbe ez bele volt számolva.

41 RAR E 1680, Nr. 227. „*Commission daß wegen des Sebastian Rauschemair und Hannsen Walzer beiden abgeprochen Hausen der Contract, so sich von Michaeli 1679 anfanget und Jährlich verfochkt 30 fl 30 kr an dem schultigen Contract dem Richter sollen abgeraith werden.*”

42 *Maczák*, 2015. 571. p. A szerző két Esterházy-apáca (Krisztina Jozefa és Ilona Augusta) temetési beszédén túl bemutatja a főúri apácázárdák (sajátos) tevékenységét, működését is.

tina Jozefa, Ilona, Orsolya és Julianna) nevelkedett itt.⁴³ Az építkezés miatt nem csak Rauschemayr, hanem Michael Walzer kőműves (?) és Benedict borbély⁴⁴ házáat is le kellett bontani. 1680-ban Esterházy az apácakolostor munkálatai miatt elbontott házáért egy másikkal kárpótolta Rauschemayrt, 100 forint értékben („... wegen meines Haus, welches abgeprochen und das Jung Frauen Closter darauf erpauth worden”).⁴⁵

Rauschemayr közel két évtizeden át dolgozott a nádornak, minden dokumentumban „Steinmetz”-ként jelölik, azonban ez a mesterségbeli elnevezés nem fedti pontosan a tevékenységét, hiszen ő szobrász is volt.⁴⁶ Kőfaragói minőségében az építkezésekhez szükséges falazó és kváderkövek beszerzése, megmunkálása volt a feladata, azonban a figurális szobrokat (Mária-oszlop Feketeváron, Szent Mátyás-oszlop Fraknón, illetve az elpusztult Szent Antal-oszlop és a két oszlopi remete szobor) kvalitásos szobrászként készítette.

---

43 *Mohl*, 1924. (Internetes elérhetőség: <http://www.regnumportal.hu/node/505> A letöltés időpontja: 2016. január) Krisztina Jozefa (1663–1728) Pál nádor és Esterházy Orsolya leánya. Kilenécéves korától a kirchbergi (Alsó-Ausztria) Ágoston-rendi kolostorban nevelkedett. Apja 1679-ben a kirchbergi mintájára alapította a kismartoni kolostort, ezután a 16 éves Krisztina társaival odaköltözött. Ekkor kapta a kolostor védőszentjéről, Szent Józsefről a Jozefa nevet. Amikor 1682-ban édesanyja meghalt, testvéreinek nevelése Krisztinára hárult. Hatására három testvére is követte őt a rendbe, sőt nagybátyja, Esterházy Ferenc (1641–1683) leányai is. Ebben az időben őt Esterházy-lány élt a kolostorban apácaként. 1693-tól az Ágoston-rendi apácák fejedelemasszonya. 1713-ban a hatalmas pestisjárványt átvészelték. MKL III. 309–310. p.; *Esterházy*, 1901. 119. p.

44 RAR E 1679, Nr. 265. „*Sebastian Rauschemayr Richter Schein wegen deß Balbierer Benedict abgeraithen und bezalten Contract Geldt. Betrag: P(a)r 7 fl*” és RAR E 1679, Nr. 266. „*Commission deß Balbierer Betr(ag) auf 7 fl an sein Contract nach zu laßen.*”

45 RAR E 1680, Nr. 273. (9. forrás) és RAR E 1680, Nr. 274. „*Commission was dem Sebastian Rauschemair und dem Hannß Walzer wegen ihrer abgeprochen Haußen soll bezalt werden. Betrag.*” A 273. számú dokumentumra utal: *Prickler*, 2011. 182. p.; *Prickler*, 2013. 54. p. A 274. számú megbízás egyértelműen említi az új apácakolostort és a kárpótlásul adott házat: „... auf ußern Grundt ligent wegen dahin Erpauung eines Jung Frau Closter und Kirchen haben abrechen laßen, entgegen haben mir dem Rauschmair vor sein Hauß unser Schies Stadt in unsern Eisenstötter Schlos Mairhof geben und soll denselben noch in Pahren Geldt 100 fl auß unsern Ambt Eißenstadt bezalt werden”. Két évvel később is történt egy hasonló kifizetés Rauschemayrnak Johann Sternberger kismartoni tisztartó által. RAR E 1682, Nr. 239. „*Jacob Jrang Eißenstötter(ische) Schloss Richter Schein wegen seiner und der drey abgeprochen Heuser, alwo das Jung Frau Closter erpauth, abgeraithen Contract Gelt. Betrag: 52 fl 30 kr*”

46 „fürstlich Esterházyische Steinmetz und Bildhauer” *Prickler*, 2011. 179. p.; *Prickler*, 2013. 51. p. Rauschemayr tevékenységéről: Uo. 51–64. p.

A birodalmi hercegi cím megszerzésével a pozsonyi országgyűlésen (1687) Esterházy egyéni és politikai pályájának csúcsára ért. A török kiűzésével a Magyar Királyság geopolitikai helyzete és a magyar politikai elit politikai mozgásterre megváltozott. 1687-ben a magyar nemesség — hálából Buda és Magyarország nagy részének felszabadításáért — lemondott az Aranybulla ellenállási záradékáról és a szabad királyválasztási jogáról, ennek értelmében pedig a Habsburg-ház férfi ágának örökösödése lépett életbe. A nádornak nagy szerepe volt ebben, így ez is közrejátszott — katonai és politikai érdemei mellett — a hercegi cím adományozásakor. Ekkor is tartotta magát korábbi fogadalmához: miután Mária szep-lőtelen fogantatásának ünnepén (dec. 8.) nyerte el ezt a címet, az ő tiszteletére is emeltetett egy oszlopot a fraknoi vár előtt, amely azonban csak 1694-re készült el. Ő maga így emlékezik meg a Mária-oszlopról: „*midőn Lipót német-római császár és magyar király, nekem a birodalmi hercegi méltóságot kegyelmesen, jámbor hűséges szolgálatomért ígerte volna, fogadást tettem az Istennek és a Boldogságos Szűznek, hogy valamely nap lesz annak megadása, azon szentnek képével együtt, egy oszlopot csináltatok. (...) ...mivel azon méltóság a Boldogszony fogantatása ünnepén, az 1687. esztendőben Pozsony várában adatott nekem, fogadásomnak eleget akarván tennem, ezen képet oszlopával (...) csináltattam a Boldogságos Szűz tisztességére.*”⁴⁷ A Mária-oszlopot 1982-ben restaurálták.⁴⁸

Az 1690-es évektől számos, Mária iránti tiszteletével kapcsolatos műve jelent meg nyomtatásban.⁴⁹ Bubics Zsigmond jegyzéke szerint 14 vallásos munkájából csupán három nem közvetlenül Szűz Máriával kapcsolatos.⁵⁰ *Az egész világon levő csudálatos Boldogságos Szűz képeinek rövideden feltett eredeti* című kötetben összegyűjtötte a világ és benne Magyarország leghíresebb Mária kegyképeit (Nagyszombat, 1690), magyar nyelvű magyarázattal és 117 metszettel illusztrál-

47 Esterházy, 1696. 121–122. p.

48 Schmeller-Kitt, 1993. 205. p.; Galavics, 1988a. 148. p. A szobrot Michael Felser készítette, tevékenységéről később lesz szó. Prickler, 2013. 17. p. Prickler felhívja a figyelmet arra, hogy 1688. február 14-én Esterházy megbízást adott Andreas Grueber kőfaragónak egy Mária-oszlop (Frauenbildes) készítésére Fraknóra, 150 forintért. Valószínűsíti, hogy az oszlop Grueber, míg az angyalok és a Mária-szobor Felser alkotása, ám ez nem magyarázza a Grueber szerződésein szereplő magas összeget, ezért lehetséges, hogy a megbízás nem is erre a Mária-szoborra vonatkozik. Prickler, 2013. 17. p., 91–92. p.

49 Esterházy Pál Szűz Mária-tiszteletéről, annak gyökereiről, mintáiról és áhítatirodalmi munkásságának jelentőségéről l.: Knapp, 2015.

50 Bubics, 1895. 90–92. p. Bubics összesen 16 művet sorol fel, köztük van a *Trophaeum* is. A jegyzékről l. még: Iványi, 1989. 450–452. p.

va azokat.⁵¹ 1696-ban kibővített formában, metszetek nélkül ismét megjelentette a könyvet *Mennyei Korona* címmel.⁵² További híres munkája *Az boldogságos Szűz Mária szobbattya...* (Nagyszombat, 1691), amelyben az év 52 szombatiára ad elmélkedést, szintén magyar nyelven.⁵³ Halála előtt két évvel Bécsben jelent meg a *Harmonia Caelestis*, amelyben az összegyűjtött egyházi dallamok az egyházi év menetének sorrendjében követik egymást.⁵⁴

1691-ben állította fel a fraknoi vár belső udvarán saját, szinte életnagyságú lovasszobrát.⁵⁵ Jelentősége abban rejlik, hogy a magyarországi művészetben ez a szobortípus csak a XIX. század első harmadában jelent meg, viszont a XVII. századi európai barokk művészetben már elterjedt volt, királyok és fejedelmek rangjelző jelképének számított ez a szobortípus. A fraknoi szobor X. Károly Gusztáv svéd király lovasszobráról készült metszetet követi, de előképe még

-
- 51 *Esterházy*, 1690. A kötet művészet- és kiadástörténetét az 1994-es faksimile kiadáshoz tartozó két cím nélküli kísérőtanulmány (Knapp Éva — Tüskés Gábor, valamint Galavics Géza) dolgozza fel.
- 52 *Esterházy*, 1696. Az előző kiadás 117 képe további 83 új magyarországi, illetve magyar vonatkozású kép és szobor leírásával egészül ki, összesen pedig 1300 Mária-kép leírását tartalmazza a mű. Knapp Éva — Tüskés Gábor kísérőtanulmánya. 22. p.
- 53 Ez a mű olyannyira népszerű volt, hogy még Esterházy életében, 1701-ben változatlan formában újra megjelent, majd néhány évvel később horvát fordításban is kiadták. Másfél évszázaddal később Tóth Károly (1814–1879) ferencesnek köszönhetően pedig 1858 és 1935 között 16 kiadásban ismét megjelent az áhítatos könyv, „*az eredeti után kijavítva*”. *Voigt*, 2015. 580. p.
- 54 Sokáig Esterházy Pált tartották a dalok szerzőjének, azonban napjainkban a zenetörténeti kutatások bizonyították, hogy nem saját szerzeményekről, hanem különböző kortárs mesterek műveiből készült „kompilációkról” van szó. *Szilágyi*, 2006–2007. 40. p.; *Nagy*, 2005. 75. p.; *Iványi*, 1989. 460. p. A gyűjtemény 302 kottalapon 55 kantátát tartalmaz.
- 55 Esterházy Pál reprezentációjában „hagyománya” volt a lovas ábrázolásoknak. 1654-ben bátyja, a vezekényi csatában elesett Esterházy László (1626–1652) emlékére augsburgi ötvösökkel (Abraham és Philipp Jakob Drentwett) készíttetett egy díszlátalt és egy hozzá tartozó kannát Esterházy László lovasfigurájával. A dísz tárgyakról és a tárgy típus jelentőségéről: *Galavics*, 1986. 85–87. p.; *Héjné*, 1969. 23. p., 44–47. p.; továbbá: *Szilágyi*, 2014. 41–42. p., 111–115. p.; *Szilágyi*, 2006–2007. 95–96. p.; *Történelem-kép*. 383–386. p.; *Galavics*, 1988a. 140. p.; *Galavics*, 1976. 23–25. p.; *Galavics*, 1975. 252–253. p. 1665-ben készült Esterházy Pálról egy metszet, amely vágató lován kivont karddal ábrázolja őt. *Galavics*, 1986. 96. p.; *Galavics*, 1988a. 141. p. Az 1663–64. évi téli hadjárat idején nem volt ritka, hogy a hadvezérekről ilyen jellegű metszetek készültek. Zrínyi Miklósról többek között Jeremias Renner (Augsburg, 1663) és Jacob Sandrart műhelyében készült (Nürnberg, 1664) metszet. *Mars Hungaricus*. 21. p., *Galavics*, 1986. 92. p. A *Mars Hungaricus* 1989-es kiadásában több császári hadvezér metszetét közlik, köztük van — a teljesség igénye nélkül — Raimondo Montecuccoli és Wolfgang Julius Hohenlohe is. *Mars Hungaricus*. 54. p., 79. p.

Gusztáv Adolf svéd és I. Károly angol király lovasszobra is, Lipót császárról viszont csak alkalmi szabadtéri lovasszobrok készültek, ráadásul nem is a császárvárosban.⁵⁶ Esterházy ágaskodó lován hercegi kalapban, kezében hadvezéri pálcával jelenik meg. A szobrot az Aranygyapjas renddel közrefogott Esterházy hercegi címer támasztja alá, alul pedig a rangjait sorolja fel. A szobor talapzata arányaihoz képest igen magas, ami még inkább növeli a szobor heroizáló hatását. A talapzaton négy megláncolt, görnyedt rabszolga tartja a hátán a kompozíciót, ők a legyőzött törököket szimbolizálják. Ezzel a szobortípussal Esterházy magát az európai uralkodókéhoz hasonló szerepkörben kívánta megjeleníteni. Galavics Géza szerint így próbált a művészet nyelvén a nádor közjogi méltóságának eredeti tartalmára figyelmeztetni, a tisztség rangjának és befolyásának növelésére emlékeztetni, amelynek a nádori jogkör csorbítása felett érzett keserősége okán érezhette szükségét.⁵⁷

A lovasszobrot a kismartoni Michael Felser (1659 k.–1709) „fürstlicher Hofbildhauer” készítette. A szobor kifaragásáért járó 30 forintot 1691. szeptember 15-én vette át.⁵⁸ Ezt megelőzően Alsó-Ausztriában dolgozott. 1687-ben a zwettli apátság kertjében lévő figurális díszítésű kútért fizetett neki az apátság.⁵⁹ A schweiggersi piactér Mária-oszlopát is ő készítette 1688-ban.⁶⁰ 1698-ban fejezte be Martin Legat festővel és Georg Köpp asztalossal⁶¹ a kisboldogasszonyi (Kleinfrauenhaid — ma: Ausztria, Zemendorf-Stöttera része) kegytemplom oldaloltárát.⁶² A török által 1683-ban elpusztított középkori templomot Esterházy az 1690-es években helyreállíttatta, majd ott helyeztette el 1694-ben a fraknoi várból

56 Galavics, 1988a. 149–152. p., Galavics, 1986. 123–124. p. Lipót császárnak 1660 táján Klagenfurtban, Linzben és Nürnbergben állítottak szabadtéri lovasszobrokat. A felszabadító háború kései szakaszában készült azonban egy elefántesont szoborpár (Matthias Steinl, 1690 k.), amely az uralkodót és fiát, az immár római király I. Józsefet ábrázolja. Lipót kezében hadvezéri pálcá, lovának lábainál egymásra hányt török fegyverek mellett egy török harcos fekszik, a gyermek József kezében vezéri pálcá, ágaskodó lova alatt pedig a Viszályt jelképező alak látható. Galavics, 1986. 110. p., 80–81. kép (a két uralkodó neve felcserélve)

57 Galavics, 1986. 124. p.

58 RAR F 1691, Nr. 165. (23. forrás) A forrásra utal: Prickler, 2013. 17. p.

59 Michael Felser tevékenységéről: Michael Felser (Filsser, Filszer, Föllser, Fölser) szócikk, AKL 38. 121. p.; Prickler, 2013. 14–21. p.

60 Dehio NÖ. 316. p.

61 Martin Legat tevékenységéről: Prickler, 2013. 189–190. p., illetve Georg Köppről: Prickler, 2013. 155–156. p.

62 AKL 38. 121. p. A kisboldogasszonyi munkálatokra utal: Dehio Bl. 147. p.

származó ikont, amely csakhamar népszerű búcsújáráhellyé vált. Az ikon a XVII. században készült és egy 1461-es évszámmal jelzett előképet feltételez.⁶³ A templom felújításán — itt is — a nádor fraknói mesterei dolgoztak. Bevett gyakorlat volt, hogy Esterházy főként az egyházi alapítványaihoz kötődő építkezései során nem hívott új szakembereket, hanem azoknak adta a kapcsolódó megbízásokat, akiket több évtizeden át, folyamatosan alkalmazott udvaraiban.⁶⁴ Így például a több mint negyvenéves szolgálatot betöltő udvari asztalos (1670–1714), Thomas Niederhauser készítette a kisboldogasszonyi templom főoltárát 1694-ben, melyért 50 forint volt a fizetsége,⁶⁵ az említett Martin Legat festő pedig egy oltárért 150 forintot kapott 1696-ban.⁶⁶

Felser későbbi alkalmazását a gazdasági iratok is alátámasztják. 1708. október 5-én kelt az a szerződés, amelyben a pozsonyi ferences templom lorettói kápolnájában egy oldaloltár készítésével bízta meg őt a nádor.⁶⁷ 230 forint volt a

---

63 *Szilárdfy*, 1994. 331. p. Az ikon és a templom eredetéről: *Esterházy*, 1690. 80–81. p.

64 Igaz ez a fraknóváraljai kegytemplom nagyszabású átépítésére is, amelynek során épült meg a templom keleti oldalához csatlakozó szervita kolostor. *Mitropulos*, 2016. 52–54. p.

65 RAR F 1694, Nr. 169. „*Commision ihro hochfürstl(icher) D(urc)hl(aucht) unndt zu gleich darauf begriffen Bescheinung von hie(r)ig hof Tischler Maister Thoman Niderhauber, das ihme nach Frau Haiter Kirchen, an der Stras(sen) verfortigte hoch Altar, auß dem Forchtenst(ainer) Rändtambt bezalt worden. Per Abschlag 50 fl*” és RAR F 1694, Nr. 170. „*Commision ihro hochfürstl(icher) D(urc)hl(aucht) und zu gleich Bescheinung von Maister Thoma Niderhauber Hof Tischler das ihme der auf das nach Frauen Haidter Kirchen an der Stras(sen) verfortigte hoch Altarzalt worden. Betrag: P(a)r 50 fl*” A kisboldogasszonyi templom építéstörténetéről l. bővebben: *Schmeller-Kitt*, 1993. 550–563. p.

66 *Schmeller-Kitt*, 1993. 557. p. Niederhauser mellett a szintén kivételesen hosszú ideig szolgáló Christoph Ruebacker udvari lakatostól (1688?–1720) is fennmaradt egy elismervény, amelyben a nádorhoz kapcsolódó munkáiért 200 forintot vett át 1694-ben, tevékenységéről azonban részleteket nem tudunk. RAR F 1694, Nr. 177. „*Commission dem Schlosser 2 und der Tischler ein Außzigl zubezallen waß ihnen über gepflogenen Abbruch geraith worden. Betrag: P(a)r 270 fl*”

67 A kápolna pápa által megáldott alapkövét 1708. május 20-án tette le Esterházy Pál, Széchenyi Pál (1645–1910) kalocsai érsek (1696-tól) és Keresztély Ágost (16666–1725) esztergomi érsek (1707-től) több nemes jelenlétében, akik ekkor az országgyűlés miatt Pozsonyban voltak. A nádor 1000 forintot adott az építkezésre. *Maszárik*, 1897. 108. p. A kápolna október 4-én, Szt. Ferenc ünnepén már állt, Széchenyi Pál celebrálta az első misét, majd november 11-én Keresztély Ágost szentelte fel. A kápolna alapításáról: *Maszárik*, 1897. 107–110. p., építészeti leírását l.: *Rusina*, 1998. 394. p., Marian Zervan szócikke. Köszönöm Buzási Enikőnek, hogy felhívta a figyelmem erre a munkára, illetve Szeghy-Gayer Veronikának a fordításban nyújtott segítségét. A kápolnáról Zervan részletes leírást ad, azonban sem ő, sem Maszárik nem utal a kivitelező mesterekre. Ortway Tivadar a templomot és a két másik kápolnát részletesen leírja,

fizetése, melynek egyik felét készpénzben, a másikat pedig borban és gabonában kapta.⁶⁸ A dokumentum dátum szerint felsorolja a szobrásznak adott részösszegeket, illetve egy esztendővel később 18 forintnyi hátralékot fizettek ki neki.⁶⁹ 1702-től folyamatosan dolgozott a kismartoni Kálvárián. 1702-ből és 1703-ból fennmaradt egy-egy lista, amelyekben az adott évi munkákat összesítik.⁷⁰ Az előbbi év összköltsége közel 3300 forint, az utóbbié pedig alig volt több 2500 forintnál. Felser mindkét kivonaton szerepel. 1702-ben 340 forintot számoltak fel 170 öl megmunkálatlan kő összetöréséért („*Item ist dem Bilthauer Michael Felßer wegen 170 Clafter Rauhe Stainer zu brechen zalt wordten, vor iede 2 fl — 340 fl*”),⁷¹ 1703-ban pedig 51 forint értékben 25,5 öl megmunkálatlan követ („*Item diß Jahr Michael Felßer Bilthauer Rauhe Harte Stainer dargeben 25½ Clafter, iede zalt zu 2 fl — 51 fl*”) adott át az építkezéshez. 1704-ben 27 forint 30 krajcárért végzett javítási munkákat a Kálváriahegyen.⁷² 1707-ben Esterházy utasította kismartoni tisztartóját, Czvitkovich Jánost (1705–1707, utána 1713-ig Fraknón tisztartó), hogy a „*kismartony kép faragóval Felser Mihályal vessen számot*” az addig tett munkáiról.⁷³ Eszerint 1704. október 22. és 1707. június 11. között a Kálváriahegyen végzett munkái összesen 1817 forint 15 krajcárt tettek

---

ám mivel műve Pozsony középkori történetét tárgyalja, ezért a lorettói kápolnáról már nem esik szó. *Ortvay*, 1895. 215–224. p. (A templomról, továbbá az alapításról: *Ortvay*, 1892. 337–346. p.), *Ortvay*, 1895. 251–262. p. (a Szt. János-kápolnáról), Uo. 267–268. p. (a Szt. Rozália-kápolnáról) A lorettói kápolnát 1834–1835-ben felújították, két nagyobb ablakot vágtak az egyik oldalán és a tetőt is kicserélték. *Maszárik*, 1897. 111–113. p.

68 RAR E 1708, Nr. 115. (16. forrás) Négy nappal később utasította kismartoni tisztartóját, Michael Taschnert (1708–1709), hogy fizesse ki Felsert. RAR E 1708, Nr. 114. (15. forrás) A forrásokra utal: *Prickler*, 2013. 19. p.

69 RAR E 1709, Nr. 104. „*Commission ihro hochfürst(licher) D(urc)hl(aucht) unterschriben undt zu gleich darauf von Bilthauer geförtigt, waß ihme lauth dißer fürst(lichen) Commission bezalt wordten. Betrag: P(a)r 18 fl*” A forrásra utal: *Prickler*, 2013. 19. p.

70 RAR E 1702, Nr. 159. „*Extract und Verzeichnus, waß bis letzten Xbris 1702 auf daß Calvari Berg Gebeu ausgehen wordten. Betrag: P(a)r 3277 fl 48 kr 2 den*” és RAR E 1703, Nr. 140. „*Extract auf dem Callvari Berg Aufgang. Betrag: P(a)r 2583 fl 5 kr 3 den*” Az 1702. évi listára utal: *Prickler*, 2013. 20. p.

71 1703-ban Felser 300 forintot vett át a Kálváriahegyen elvégzett munkájáért. Ez feltehetően az előző évi listában feltüntetett munkára vonatkozik. RAR E 1703, Nr. 141. „*Hochfürst(liche) Com(mission) undt zu gleich deß Bilthaurh Quitung wegen bezalten Geldt. Betrag: P(a)r 300 fl*” A forrásra utal: *Prickler*, 2013. 20. p.

72 RAR E 1704, Nr. 181/19. (13. forrás) A forrásra utal: *Prickler*, 2013. 20. p. A javítási munkák időpontjául 1705-öt jelöli, ez azonban téves, valószínűleg elírás.

73 RAR E 1707, Nr. 126. (14. forrás) A forrás egy részletét közli: *Prickler*, 2013. 21. p.

ki. Ebből csupán 83 forint 48 krajcár volt a „maradék”, amit 1707. október 26-án ki is fizettek neki. 1710-ben özvegye, Maria Catharina Felser két dokumentum szerint összesen 130 forint 40 krajcárt vett át az előző évben elhunyt férje Kálváriahegyen végzett munkái után.⁷⁴ A legújabb kutatás Felsernek tulajdonítja a herceg vörösmárvány tumbájának elkészítését is, amelyet a kismartoni ferences templomban helyeztek el.⁷⁵

Esterházy egyik kedvelt búcsújáró helye volt a Bécshöz közeli Lanzendorf. Az ott található Kálváriahegy kialakítása Felix Nierinck (Niering) ferences rendi szerzetes nevéhez fűződik. Ez akkora benyomást tett a nádorra, hogy elhatározta, kismartoni kastélyához közel alapít egy hasonló kápolnarendszert. A munkálatokhoz elhozta Felix frátert, aki egyébként tanult asztalos volt, és 1701-ben — két évvel a lanzendorfi építkezés megkezdése után — letették az új kálvária alapkövét.⁷⁶ A kismartoni épület azonban csak alapszerkezetében hasonlít előképéhez, mert az egész építmény sokkal monumentálisabb a lanzendorfinál.⁷⁷ A Rákóczi-szabadságharc kitörése hátráltatta a munkálatokat. A hadi események Kismartont is érintették, így az építkezést néhány esztendőre szüneteltetni kellett.⁷⁸ Ennek

---

74 RAR E 1710, Nr. 104. (17. forrás) és RAR E 1710, Nr. 111. „*Commission von ihro Hochfürstl(icher) D(urc)hl(aucht) undt darauf von der verwittibten Pilthauerin Fölserin gefertigten Bescheinung, waß ihme wegen deß Hauß Contract undt auch wegen ihme Mans seel: Vertrag abgeraith worden. Betrag: P(a)r 17 fl 40 kr*” A 104. számú elismervényhez tartozik egy lista is, amely felsorolja, hogy pontosan milyen munkákról volt szó (pl. egy oltár készítése a Dismas kápolnába 80 forintért). *Prickler*; 2013. 21. p.

75 *Ugry*; 2016. 98–100. p.

76 Nieringről és a munkában résztvevőkről: *Prickler*; 2013. 139–140. p. Peter Adam Riet szobrász kezdetben Felser segédje volt, a kálváriahegyi munkálatokban 1705-től vett részt. Tevékenységéről l.: *Prickler*; 2013. 65–74. p.

77 Az elkészült Kálváriahegy szerkezetét tekintve négy részre osztható. Az első a kegykápolna (Gnadenkapelle, a nagyhöflányi kegyszoborral), amely ezzel együtt a második rész, a Krisztus keresztútjának (Passionsweg) első állomása is az olajfák hegyi jelenettel. A harmadik a Keresztkápolna (Kreuzkapelle), az utolsó pedig a Kálváriahegyen kívül futó lejárát (Abstieg), ahol szintén kápolnák találhatók. Ezek a későbbi változtatásoktól eltekintve nagyrészt 1701 és 1705 között épültek. Esterházy 1711-ben ígéretet tett a ferenceseknek, hogy a Kálváriahegy mögött egy nagy templomot emeltesz nekik. A tervei alapján 1715-ben kezdték el a kápolnaegyüttes mögötti templom (Bergkirche) építését, amit a herceg azonban már nem érhetett meg. *Csatkay-Frey*; 1932. 100. p., 103. p.; Keresztény Szó. (Internetes elérhetőség: <http://www.keresztenyso.katolikos.ro/archivum/old/archiv07/0704/text.htm>. A letöltés időpontja: 2016. január)

78 *Kietaibl*, 1998. 33. p.

ellenére 1707-re tíz kápolna és tizennyolc oltár elkészült.⁷⁹ A kápolnát ekkor gróf Csáky Imre (1672–1732)⁸⁰ nagyváradai püspök (1702-től), későbbi kalocsai érsek (1710–1732), majd bíboros (1717-től) ünnepélyes keretek között szentelte fel. A folyosókkal összekötött kápolnában életnagyságú szobrok jelenítik meg Krisztus szenvedéseit, napjainkban 24 stáció látható.⁸¹ Ezek a stációk nem szenvedéstörténeti sorrendben kerültek kialakításra, sőt, a későbbi, Esterházy korában még nem megállapított 14 stáció ki is lett bővítve. Ennek oka a rendelkezésre álló térben keresendő.⁸² A barlangokban, fülkékben összesen 280 fa- és 85 kőszobor található.⁸³ A kegykápolnát a kegyszoborral 1711-ben szentelték fel. Az itt található Mária-szobrot 1700 körül a már említett Michael Felser készítette. Esterházy 1690-ben az úrnapi körmenetben a kismartoni Romers orvos házán megpillantott egy Szűz Mária-szobrot, ami annyira megtetszett neki, hogy ennek a mását készítette el ekkor Felserrel.⁸⁴ Ez tulajdonképpen a svájci Einsiedeln Mária kegy-szobrának másolata, amely eredetileg a nagyhöflányi (Großhöflein: — ma: Ausztria) fürdőházban, majd plébániatemplomban állt.⁸⁵ Amikor 1707-ben, a kuruc

79 *Tuskés*, 2000. (Internetes elérhetőség: <http://www.bucsujaras.hu/tanulmany/tuskes/tuskes.htm>) A letöltés időpontja: 2016. január

80 Csáky Imre bíboros életéről l. bővebben: *Málnási*, 1933. Csáky Imre Esterházy Pál keresztfia volt. A Rákóczi-szabadságharc idején a püspök 1705 telét a hercegnél töltötte Bécsben, majd 1706 tavaszától 1707 augusztusáig fraknoi várában látta vendégül. Uo. 66. p. A kismartoni kálvária felszenteléséről a 68. oldalon tesz említést a szerző.

81 A stációkat leírja: *Csatkay-Frey*, 1932. 104–109. p.; *Kietaibl*, 1998. 34–27. p. Az eredeti kálvária 33 stációt, úgynevezett „titkot” foglalt magában. Ezeket részletesen bemutatja és metszetekkel illusztrálja a ferencesek által 1716-ban Bécsben kiadott mirákulumos könyv, a *Zwey Tractätlein von Berg Calvari bey Eisenstadt*. Az első részben leírják a kismartoni Kálvária történetét és a 33 „titkot” („*Geheimnus*”). A második részben a Nagyhöflányból áthelyezett Mária-kegykép történetét — a 44. oldalon utalva Michael Felser *Bildschnitzler*-re mint a kegykép készítőjére — és a hozzá fűződő 136 csodálatos gyógyulást mutatják be, ám ennek ellenére ez a kiadvány kimondottan egy propagandairat a fiatal kultuszhely népszerűsítésére. *Probst*, 1951. 200. p. Emellett fontos forrása a burgenlandi egyházi építkezéseknek is. *Semmelweis*, 1964. A mű előszavát Keresztény Ágost esztergomi érsek írta, aki 1711. szeptember 4-én az első ünnepélyes nagymisét tartotta az előző nap Kismartonba szállított kegy-szobor előtt. *Mohl*, 1924.

82 *Hász*, 1916. 23–24. p.

83 *Kietaibl*, 1998. 33. p.; Keresztény Szó.

84 *Hász*, 1916. 91. p.; *Csatkay-Frey*, 1932. 100. p.; *Zwey Tractätlein*. 44. p.

85 AKL 38. 121. p.; Dehio Bl. 87. p.; ML II. 41. p., Felser Mihály szócikk. Nagyhöflányban az első Radegundis-kápolnát a törökök 1529-ben lerombolták. Először Esterházy Miklós nádor állíttatta helyre az 1630-as években. Ekkor építették össze a fürdőházat a kápolnával. Esterházy Pál 1690-ben szétválasztotta őket és a fürdőházban helyezte el a később Kismartonba átszállított

katonák gyűjtogatásai során csodálatos módon épen maradt, külön tiszteletben kezdték részesíteni.⁸⁶ Hosszantartó megfigyelések és tárgyalások után az egyházi hatóság megengedte a hárommázsás kőszobor kismartoni Kálváriahegyre való át-helyezését, ami 1711. szeptember 3-án meg is történt. A herceg díszkocsiján maga vitte a szobrot, öt fiai követték feleségeikkel, majd urak, papok és hívek sokasága kísérté a menetet.⁸⁷ Az 1713. évi pestisjárvány idején Kismarton határában, egy szőlőindás kő pestisoszlop tetejére állították fel a szobor másolatát, amely ma a templom előtti téren látható.

A megbízások bemutatásakor sok szó esett arról, hogy a szobrász vagy a kőfaragó mennyi pénzt kapott egy szobor elkészítéséért. Ezek az összegek önmagukban akár kevésnek is tűnhetnek. A leggyakoribb pénzösszeg, amit egy figurális szobor készítéséért kaphatott a kőfaragó, 50 forint volt. A fraknoi alvárnagy évi fizetése 45 forint, míg a legmagasabb uradalmi tisztségviselő, a tisztartó fizetése pedig 120 forint volt.⁸⁸ Egy kőműves bére 42 forint, a pincemesteré éppen 50 forint, illetve az említett Niederhauser asztalosé 37 forint volt. Tehát a pincemester évi fizetését akár egy munkával is megkereshette Rauschemayr, sőt, például 1679-ben a kilenc tetőablakért és a két oszlopi remeteszoborért összesen 140 forintot tett zsebre, sőt, a Feketeváron ugyanebben az évben felállított Mária-oszlopért kapott fizetségét nem is ismerjük.⁸⁹

A felsorolt példák jól illusztrálják, hogy Esterházy sokrétű és szerteágazó reprezentációjának „szervezése” mennyire tudatos volt. Amellett, hogy megrendeléseivel olyan mestereket keresett meg, akikkel más munkákra is szerződött, igye-

---

Mária-kegyszobrot. *Csatkay-Frey*, 1932. 207. p. L. továbbá: Dehio Bl. 111–112. p. Radegundis királyi családban született. Atyját, Bertariust a szeme láttára ölte meg nagybátyja, aki ezután fölnevelte őt. I. Klotár 531-ben elfoglalta Tüvingiát, Radegundist fogságba hurcolta, majd feleségül vette. Szentként élt hűtlen férje mellett, de amikor az megölte a testvérét, elhagyta az udvart. Szt. Medárd kezéből vette föl a szerzetesi fátyolt és 550 körül a poitiers-i Szűz Mária kolostorba lépett be. Sirja zarándokhely lett. Az alsó-ausztriai borvidéken azzal magyarázható a Radegundis-kultusz, hogy a szőlőérés döntő szakasza Radegundis ünnepe (aug. 13.) körül van. MKL XI. 409. p., Radegundis, Tüvingiai, Szt. szócikk. Életéről l. bővebben: *Bálint*, 1977. 171. p., augusztus 13.; *Diós*, 2009. 112–114. p., augusztus 13. Szent Radegundis.

86 *Szilárdfy*, 1994. 332. p.; MKL VI. 887. p., kismartoni kálvária szócikk; Keresztény Szó

87 *Mohl*, 1924.

88 A tisztségviselők és a mesterek fizetése a rendelkezésre álló számlák tanúsága szerint az 1680-as évektől egészen a nádor haláláig, tehát több mint három évtizeden át (!) nem változott.

89 További összehasonlító számadat: az 1686-ban a kapuvári uradalomban egy özért 1 forintot, egy ebéd halért pedig 1,5 forintot számoltak fel azoknak, akik a *victualét* pénzben kapták. *Merényi*, 1902. 420. p.

kezett a kor politikai eseményeire reagálni, egyaránt belefoglalva a hosszútávú családi imázsteremtést vagy a Mária iránti tiszteletét. A következőkben bemutatott források jelentősége nem csupán az, hogy hazánkban eddig kevésbé ismert dokumentumokról van szó, hanem megismerésük új építéstörténeti összefüggésekre hívja fel a figyelmet.

Források⁹⁰

1.

*Megbízás Wkmanitsch György udvarbírónak természetbeni javak kifizetéséről
Hans Matthias Mayr szobrász részére
Kismarton, 1671. november 17.*

Gräfl(iche) Com(m)iss(ion) wegen gegebene Thraydt undt Wein vor dem Bilthauer von Loretha. Betrag

Hier auf befehlen wür unßern Eisenstödter(ische) Herrn Hofrichter Georgio Wkmanitsch, daß er wolle dem Johann Mathias Mayr Pilthauer von Loretha, so wür von ihm erkauffte zway Schlidten per 85 fl Thraidt und Wein solle an Stadt daß Pahre Gelt darvor geben nemblichen sechzig Mezen⁹¹ Kohnr, Eisenstödter Maaß,

---

90 A források átírásakor a Soós István által javasolt elveket követtem. *Soós*, 2000. A forrásokat mai központozással, a jellegzetes hangzókat és szóalakokat megőrizve írtam át. Így például az i hangot nem változtattam ie-re (pl. siben), az a és e (pl. Stain), az i és ü (pl. wűr) vagy a b és p, a d és t (pl. Pilthauer), az s és ß (pl. unßer) hangzókat, valamint a zt (pl. lezten), a dt (pl. undt) kettőshangzókat is meghagytam a szövegben előforduló alakban. A hely- és személynevek eredeti formájukban szerepelnek. A mondatkezdő szavakon kívül a főneveket és a helynévből képzett mellékeveket (pl. Forchtenstainer) nagybetűvel közöltem. A rövidítéseket kerek zárójelben oldottam fel, a különírt összetett szavakat (pl. Auß Gaben) meghagytam a forrásban szereplő alakban. A dokumentumok közlésének sorrendje a levéltári számozást veszi alapul. A szövegben hivatkozott és az alábbiakban közölt források esetében csak a jelzetet tüntettem fel a lábjegyzetben, a hátlapi szöveget nem.

91 Egy mérő (*Metz*) átlagos értéke mai mértékegységben számolva 40 kg (gabona). Uradalmi területeken saját mértékek használata is előfordult. Így 1639–1688 között egy kismartoni mérő 43,63 kg, utána 1756-ig 43,41 kg. *Bogdán*, 1991. 335. p. A forrás egyértelműen utal a kismartoni mértékek használatára.

ieden Mezen p(e)r 45 kr thued fünf und vierzig Gulden, item zehen Eimer⁹² Wein 1670 Jahrigen, ieden Eisenstädter(ische) Eimer per vier Gulden thued vierzig Gulden, zusamben in allen fünf und achtzig Gulden Rein(isch), welche Traidt und Wein Außgaab künftig ihme Herrn Hofrichter solle vor im richtige Außgaab erkentt undt pasiert werden. Deßßen bezeigt unser Handt Unter Schrifft. Actum Schloß Eisenstadt, den 17 9bris 1671. Comes Paul(us) Esterhasy m(anu) p(ro)pria

Jelzet: RAR E 1672, Nr. 65.

2.

*Megbízás Wkmanitsch György udvarbírónak természetbeni javak kifizetéséről
Hans Matthias Mayr szobrász részére
Kismarton, 1671. november 2.*

Gräfl(iche) Com(m)ission wegen Thraydt und Wein vor dem Bilthauer von Loretha. Betrag

Hierauf befehlen wür unßern Eisenstädter(ische) Herrn Hofrichter Georgio Wkmanitsch, daß er wolle dem Johann Mathias Mayr Pilthauer von Loretha vor sein bey unß verrichter Arbeith hundert Mezen Kohn, ieden Mez(en) p(e)r 45 kr thued fünf und sibenzig Gulden, item achtzehen drey Viertel Eimer Wein 1670 Jährigen, ieden Eimer p(e)r vier Gulden, thued fünf und sibenzig Gulden geben, welche Traidt und Wein Außgaab in seiner Raitung ohne Mangl pasiert solle werden. Desen bezeigt unser Handt Unterschrift. Actum Schloß Eisenstadt den 2 9bris 1671. Comes Paul(us) Esterhasy m(anu) p(ro)pria

Jelzet: RAR E 1672, Nr. 66.

---

92 Egy akó (*Eimer*) átlagos értéke mai mértékegységben számolva 58 liter. 1771-ig 1 kismartoni kocsmái akó 79,75 liter, illetve 1 kismartoni tized akó 106,14 liter volt. *Bogdán*, 1991. 140–141. p.

3.

*Hans Matthias Mayr szobrász elismervénye 28 ¾ akó bor átvételéről
Kismarton, 1672. május 27.*

Bilthauers von Loretha Quitung wegen empfangene Wein. Betrag: P(a)r 28¾ Eimer

Ich, Johann Mathiaß Mayr Bilthauer von Loretha urkhundt und bekhenne hiemit in Crafft dieses Schein, daß ich die jenigen acht und zwanzig und drey viertl Eimer Wein so mier vermög ihro hochgräfl(iche) Excell(en)z G(na)d(e)n Com(m)ission an Stath Pahr Gelt sint geben worden auß dem Eisenstödter(ische) Schlos Keller durch Herrn Hofrichter Georgium Wkmanicz richtig und ohne Abgang seint geben und angehendigt worden. Deßßen zu wahrer urkhundt bezeigt mein hierunter gestelte Handschrift und Fertigung. Actum Schlos Eisenstadt den 27 May 1672. Idest: 28¾ Eimer. Johan Mathias Mayr Pilthauer m(anu) p(ropria)

Jelzet: RAR E 1672, Nr. 67.

4.

*Nyugta a Hans Matthias Mayr szobrásznak kifizetett pénzösszegeőről
Kismarton, 1679. január 20.*

Ihro hoch gräfliche Excell(en)z Quitung wegen Pahren Geldt Außgaaben. Betrag: P(a)r 73 fl 30 kr

Hierauf bekheffen wür daß unser Eisenstötter(ische) Verwalter Johannes Sternberg auf unsern befehl dem Mathias Mayr Pilthauer wegen deß vor unß gemachten größten Pöth abermallen interim sechzig Gulden dargeben und bezalt hat, item wegen unßern uberseher Leitgeb Hauß auf daß 1678iste Jahr hat er eben Accis Gelltdt, so in die Wißelburger Spanschaft geben worden zehen Gulden zalt dan dem Trabanten Pogätsch weillen er alhier bey dem Schlos Eisenstadt wegen Hietung der tierckhen ¼ Jahr gedient auf sein Lockhen Haußerische Besoltung ist ihme zu Trag beschehen, so er auß dem Ambt Eisenstadt mit 3 fl 30 kr empfangen. Machen also solche Gelltdt Auß Gaaben zusamben drey unndt sibenzig Gulden Rein(isch) 30 kr also in deß Verwalters Raitung vor richtig soll erkhent unndt

pasirt werden. Bezeigt unser aigene Handtschrift. Schlos Eisenstadt den 20 Jenner 1679. Comes Paul(us) Esterhasy m(anu) p(ropria)

Jelzet: RAR E 1679, Nr. 155.

5.

*Elismervény Sebastian Rauschemayr kőfaragótól a két oszlopi remete-oszlop elkészítéséért átvett pénzről
Kismarton, 1679. július 26.*

Sebastian Rauschemayr Steinmezen Schein wegen empfangen Gelt vor 2 Stainen Saillen und 2 Ainsidler Pilter. Betrag: P(a)r 50 fl

Ich, Sebastian Rauschemayr Steinmez urkhundt und bekhenne hiemit in Crafft dises Schein, daß ich vermög ihro hoch gräfl(iche) Excell(en)z Com(m)iss(ion) wegen angedingter 2 Stainen Saillen, und darauf stehenten, zwey Ainsidler, welche also aufgesetzt und verfertiget worden, daß dafür versprechene Gelt mit fünfzig Gulden Rein(isch) auß dem Ambt Eisenstadt, von dem Verwalter H(err) Johannes Sternberger, zu mein(en) Handen richteg empfangen, und eingenuhmen habe. Dessen zu wahrer urkhundt habe ich mein aigene Petschafts Fertigung hierunter gestelt. Schlos Eisenstadt den 26 Juli 1679.

Jelzet: RAR E 1679, Nr. 232.

6.

*Megbízás Sebastian Rauschemayr kőfaragónak két remete-oszlop elkészítésére
Oszlop helységben
Kismarton, 1679. április 14.*

Ihro gräfl(iche) Ex(cellen)z Commission wegen Stainmez Arbeith

Demnach wür mit dem Sebastian Rauschemayr Stainmezen beschloßen, daß er zway Stainene Saillen, darauf zway Ainsidler sambt denen Postamenten, so wür bey unßern Hofpraiten in Oblipher Felldt am Handtöckh aufsetzen wollen. Machen solle dahern versprechen wür ihme vor solche Arbeith fünfzig Guldten Rein(isch). Item auf zehen Tag vor ein Pilthauer, so die Pilter außhauet zehen

Pindt Wein, zehen Pfundt Fleisch undt zehen Pahr Prodt entgegen daß wan solche aufgesetzt sollen werdten. Solle ihme Stainmezen alle Materialn waß dafür vonnehten verschafft werdten, daß Gelldt der fünfzig Guldten solle ihme auß unßern Verwalter Johanes Sternberger bezalt werden, welche Gelldt, Wein, Fleisch, Proth Außgaab ihme Verwalter, Kellernaister, Kastner undt Kuchelschaffer in der Raithungen vor richtig erkhendt undt paßßiert solle werdten. Bezeigt unßer gräfl(iche) Handt Unterschrift. Schloß Eißenstatt den 14 Aprill 1679. Comes Paul(us) Esterhasy m(anu) p(ropria)

Jelzet: RAR E 1679, Nr. 233.

7.

*Elismervény Sebastian Rauschemayr kőfaragótól kilenc tetőablakért átvett
pénzről
Kismarton, 1679. december 31.*

Sebastian Rauschemayr Stainmezen Schein wegen bezalten Geldt. Betrag: P(a)r 90 fl

Ich, Sebastian Rauschemayr Richter und Stainmez urkhundt und bekhenne hiemit in Crafft dises Schein, daß ich vermög ihro hoch gräfl(iche) Excell(enz) Com(m)iss(ion) wegen der 9 gemachten Staine(n) Tach Fenster die angeschafften neunzig Guld(en) auß dem Rändtambt Eisenstadt von dem Verwalter H(err) Johannes Sternberger zu meinen Handen richtig und ohne Abgang empfangen und eingenuhen habe. Deßßen zu wahrer urkhundt habe ich mein aigene Handtschrift und Fertigung hierunter gestelt. Schloß Eisenstadt den lezten Xbris 1679.

Jelzet: RAR E 1679, Nr. 267.

8.

*Megbízás Sebastian Rauschemayr kőfaragónak kilenc tetőablak elkészítésére
Kismarton, 1679. december 28.*

Commission das dem Sebastian Rauschemairn Stainmezen wegen der dargeben 9 stainen und versezten Tach Fenstern 90 fl sollen bezalt werden.

Demnach der Sebastian Rauschemair Stainmez neun stainer Tach Fenster bey unßern Schlos Eisenstadt dargeben und weillen wür mit ihme beschloßen von eines 10 fl dahero befehlen wür unßern Eisenstötter(ische) Verwalter Johannes Sternberger, daß er vor solche Fenster dem gedachten Stainmezen Par neunzig Gulden bezahlen solle! Welche Geldt Außgaab auf der Stainmezen Bescheinung vor richtig sol erkhent und passiert werden. Bezeigt unßer HandtSchriftt. Schlos Eisenstadt den 28 Xbris 1679. Com(es) Paul(us) Esterhasy m(anu) p(ropria)

Jelzet: RAR E 1679, Nr. 268.

9.

*Elismervény Sebastian Rauschemayr kőfaragótól az elbontott házáért átvett
pénzről*

Kismarton, 1680. december 31.

Sebastian Rauschemayr Steinmezen Schein wegen erhebtten Geldt vor sein Hauß.
Betrag: P(a)r 100 fl

Ich, Sebastian Rauschemayr Stainmez urkhundt und bekhenne hiemit in Crafft dises Schein, daß ich wegen meines Hauß, welches abgeprochen und daß Jung Frauen Closter darauf erpauth worden. Die angeschafften 100 fl auf gräfl(iche) Commiss(ion) so in Abschriftt bey gelegt auß dem Ambt Eisenstadt von dem Verwalter H(err) Johann Sternberger zu mein(en) Handen empfangen habe. Deßen zu wahrer urkhundt habe ich mein aigene Petschafftts Fertigung hierunter gestellt. Schloß Eisenstadt den lezten Xbris 1680.

Jelzet: RAR E 1680, Nr. 273.

10.

*Elismervény Sebastian Rauschemayr kőfaragótól az átadott falazókőért átvett
pénzről*

Kismarton, 1682. december 31.

Sebastian Rauschemayr Stainmezen Schein wegen empfangen(es) Gelt vor dargebene Maur Stain. Betrag: P(a)r 32 fl 49 kr 2 den

Ich, Sebastian Rauschemayr Stainmez urkhundt und bekhenne hiemit in Crafft dißes Schein, daß ich dißes 1682iste Jahr zu der Zier Garten Maur in dem Tentl Garten bey dem Schloß Eißenstadt 50 ½ Clafter Stain, iede p(e)r 39 kr dargeben mach(en) in Gelt zway und dreyßig Gulden r(ei)nisch 49 kr 2 den, welches Geldt der 32 fl 49 kr 2 den ich auß dem Rändtambt Eisenstadt von dem Verwalter Herrn Johann Sternberger zu meinen Händen empfangen, auch die Stain zu der Garten Maur abgefihrt worden. Deßen zu wahrer urkhundt habe ich mein aigene Petschaffts Fertigung hierunter gestelt. Actum Schloß Eisenstadt den lezten Xbris 1682.

Hiemit bekhenne ich, Caspar Prezner Schloß Schaffer und ich, Zacharias Leb Richter zu Kleinhöflein, daß vor bemelte 50 ½ Clafter Stain zu der Zier Garten Maur ordentlich abgewese(n) und abgefihrt worden. Bezeigen mir mit unßern Handschriften und Fertigungen. Den Tag ut supra. Caspar Prezner Schafer m(anu) p(ro)pria), Zacharias Leeb Richter m(anu) p(ro)pria)

Jelzet: RAR E 1682, Nr. 248.

II.

*Sebastian Rauschemayr kőfaragó elismervénye természetbeni javak átvételéről
Kismarton, 1683. december 31.*

Sebastian Rauschemayr Steinmezen Schein wegen empfangen Geldt lauth fierstlicher Commission in Abschrift. Betrag: P(a)r 56 fl

Ich, Sebastian Rauschemair Stainmez urkhundt und bekhenne hiemit in Crafft dises Schein, daß ich dießes 1683iste Jahr, vermög fierstlicher Commiss(ion) so in Abschrift bey gelegt, wegen der Schlos Graben Stainmez Arbeith, der noch restierenten 280 fl 7 kr 2 den hieran par Gelt 56 auß dem Amt Eißenstadt von dem Verwalter H(er)r Johann Sternberg empfangen habe. Item von dem Castner 60 Mezen Khorn, jeden Mezen und faschnig Zeit p(e)r 48 Kub: macht 48 fl. Item 5 Mezen Waiz zu 1 fl 6 kr macht 5 fl 30 kr bringt also mein empfang in Gelt und und Kendl zusamben ainhundert und neun Gulden 30 kr. Deßen bezeigt mein aigene Petschaffts Fertigung. Schlos Eisenstatt den lezten Xbris 1683.

Jelzet: RAR E 1683, Nr. 181.

12.

Megbízás Johann Sternberg kismartoni tiszttartónak és a kasznárnak természetbeni javak kifizetéséről Sebastian Rauschemayr kőfaragó részére Kismarton, 1683. szeptember 7.

Commiss(ion) Abschrift, das der Stainmez Sebastian Rauschemair wegen Stainmez Arbeith mit Gelt und Khorn soll bezalt werden.

Demnach bey dem Schlos Eisenstatt in dem Schlos Graben, die gemachten Prust Gesimbers, item die Quater und Posten, so der Sebastian Rauschemayr Steinmez gemacht sint abgewesen worden alß den 2 7bris 1682.

Befinden sich erstlich 167 Clafter Prustgesimbs, iede Clafter	167 fl
nach lauth Span Zetl gerechnet macht	
Den ein Quater 166 ½ Clafter vor iede 45 kr	124 fl 52 kr 2 den
Item haben sich 195 Posten befunten vor iede groß und klein	145 fl 15 kr
45 kr macht	
Summa	438 fl 7 kr 2 den
Hat an desen Arbeith lauth Span Zetl empfangen	158 fl
bleibt & rest	280 fl 7 kr 2 den

Hierauf befehlen wir unßern Eisenstötter(ische) Verwalter Johann Sternberg und dem aldaig Castner, daß Sie dißen Rest mit Gelt und Kendl nach und nach den gedachten Stainmezen bezahlen solle. Welche Außgaab vor richtig in ihren Raitug auf des Stainmezen Bescheinung sol passiert werd(en). Bezeigt unßer Handschrift, Schlos Eisenstadt den 7 7bris 1683. Com(es) Paull(us) Esterhasy Dise Abschrift befindt sich dem Original so noch in dem Ambt Eisenstadt ligt gleich lautent.

Jelzet: RAR E 1683, Nr. 182.

13.

Michael Felser szobrász kivonata a Kálváriahegyen végzett javítási munkálatokról és az összeg átvételi elismervénye Kismarton, 1704. december 31.

Bilthauer Außzigl mit 27 fl 30 kr

Verzeichnuß waß beim Berg Calvari außgebössert undt neugemacht ist worden.

Erstlich semit bey der Gaisslung 3 Henntt neugemacht worten undt 2 außgebössert daruor	2 fl
Mer bey der Qrönung 3 neue Henntt gemacht undt 4 außgebössert daruor ber	2 fl
Mer bey der Qreuzihung die Gesichte außgebössertt, auch 5 Hent gemacht daruor	1 fl 30 kr
Mer bey der H(eilige) Stieg 6 Juten die Hent auch die Friß gemacht daruor	3 fl
Mer seint in Steineren Biltern die Gesichter völlig zerschlag(enen) worten undt die jenige völlig iberarbeith(et) müssen daruor	2 fl 30 kr
Mer semit bei H(eiligen) Grab 3 Engl __ stein völlig zerschlag(enen) worten, welche alle 3 mösser ber 11 Schuh ⁹³ iede Schuh ber 1 fl 30 kr macht zusamb(e)n	16 fl 30kr
Macht in alles	27 fl 30 kr

Dieser Außzügl ist mir von Herrn Verwalter Georg Wibmer mit siben und
zweinzig Guld(en) bezalt worden. Bezeigt mein hierunter gestelte Fertigung.
Actu(m) Schlos Eisenstatt den lezten Xber 1704. Michael Felsser Bilthauer allda

Jelzet: RAR E 1704, Nr. 181/19.

14.

*Megbízás Czvitkovich János kismartoni tisztartónak Michael Felser szobrász
részére fizetendő pénzről és az összeg átvételi elismervénye
Bécs, 1707. május 6., illetve Kismarton, 1707. október 26.*

7 May 1707 parancsoltatik, hogy Velsér Mihály kép faragót in partes kepér labo __
contentáltas(sék). P(a)r 83 fl 48 kr

Commissio

Vévén ezen commissiókat kismartony tisztartónk, Czitkovich János, hadgyúk és
parancsolljuk, hogy kismartony kép faraghoval, Felser Mihályal vessen számot és

---

93 Egy láb (Schuh) átlagos értéke mai mértékegységben számolva 31,6 cm. Bogdán, 1987. 55. p.

aminemő munkát tett eddigh contractussa szerinth k(e)g(yelme)d contentállya per parnh. Ez(z)el I(ste)n éltesse k(e)g(yelme)de(t). Vienna 6 May 1707

Daß ich ents geförtigter auf diße hochfürstl(iche) Commission wegen meiner lauth Contract sub dato Wienn den 22 8bris 1704 bis den 11 Juni 1707 an dem Callvari Berg verrichten und ordentlich beschriben(en) Bilthauer Arbeith, welche sich in allen auf 1817 fl 15 kr beloffen. Den völligen Rest mit drey und achzig Guld(en) 48 kr parrn Gelt auß dem Rändtambt Eysenstatt von /: titl :/ Herrn Johann Zwitkowitsch Verwalter ohne Abgang empfang(en) habe und mithin vor solche biß 11 Juni 1707 verrichte Arbeith völlig contentirt worden bin, auch bißhero an der Callvari Berg Arbeith noch nichts zu fordern habe. Bezeigt mein Fördtigung. Schlos Eysenstatt den 26 8bris 1707. Idest 83 fl 48 kr. Michael Felsser Bilthauer allda

Jelzet: RAR E 1707, Nr. 126.

15.

*Megbízás Michael Taschner kismartoni tiszttartónak a pozsonyi ferences templom (oldal)oltárának elkészítéséért fizetendő pénzről Michael Felser szobrász részére
Pozsony, 1708. október 9.*

Commission Ihro hochfürstlicher D(urc)hl(aucht) undterschriben dem Pilthauer wegen gewißßen verförtigten Arbeith zu londenti __. Betrag

Unsern Eisentetter Verwaltern Michael Taschner zu Ha(ndten)

Commission

Hiemit befehlen wür unsern Eisenstetter Verwaltern Michael Taschner derselbe solle unsern Bilthauern Michael Felser wegen _iren allhier bey denen Fratribus Misericordiae verferdtigenden Altar undt bey denen Patribus Fransiscanis in der Lorether Capelln schon verferdigter Arbeith Louth seinen bey ihme habenden Contract contentirn undt bezallen. Prespurg den 9 8ber 1708. Paul(us) Esterhasy m(anu) p(ropria)

Jelzet: RAR E 1708, Nr. 114.

16.

Szerződés Michael Felser szobrással a pozsonyi ferences templom oldaltárájának elkészítésére és az összeg átvételi elismervénye Pozsony, 1708. október 5., illetve Kismarton, 1708. december 31.

Contract mit dem Michael Fölßer Pilthauer wegen eines seiten Altar nach Prespurg in die Loretha Capeln darvor zu bezallen ohne Wein undt Kernndl in Pahren Gelt nembl(ich) 115 fl ihme auch richtig bezalt word(en). P(a)r 115 fl

Hiemit zu Endt geßätze Jahr undt Dato haben wür mit unsern Bildthaur Michael Felser wegen eines seiten Altar so er allhier bey dennen P P Misericordianer machen wirdt, wie auch bey dennen P P Fransiscaners ainiger Arbeith so er in der Laurether Capeln verfürdiget in allen sambentl(ich) per zwey hundert undt dreisig Gulden sagt 230 fl alßo anordiert undt geschloßßen, daß wür ihme Bildthaurn wegen dem besagten machenden Altar undt schon verfürdigter in besagter Laureter Capeln Arbeith die Helffte in paaren Geldt, die andere Helffte aber in Wein undt Dräidt als nembl(ich) der Preyß sein wirdt bezallen und contentirn werdten. Vor ainen Dreydt kauff aber verspöchen Wein ihme drei Eimer Wein undt sechs Mäzen Dreydt. Urkunt deßßen unser hierunter gestelte Fördigung. Datum Prespurg den fünfften Octob(ris) A(nno) 1708. Idest 230 fl. Paulus Esterhasy m(anu) p(ropria)

Den 27 9bris vor Ambt auß Eisenstadt drey zöchen Gulden	13 fl 33 kr 3 den
Reinisch 33 kr 3 den idest	
Den 6 Xbris geben Pahr Gelt drey und dreyßig Gulden	33 fl 30 kr
Reinisch 30 kr idest	
Den 15 Jenner 1709 des Thoren(?) ondl br_hts Z_iß	5 fl
eingenomben vor neue Haußl fünff Gulden idest	
Den 18 Jenner 1709 fünffzig Mezen Kohren, jeden M(e)z(en)	70 fl
p(e)r 1 fl 24 kr idest	
Den 28 Feb(ruarii) fünffzöchen Mezen Kohren, jeden M(e)	22 30 kr
z(en) zu 1 fl 30 kr idest	ist cassiert
Beym Schlosrichter Trumbler den 28 Feb(ruarii) 1709	30 fl
angeschaft Pahr Gelt dreyßig Gulden idest	
Den 28 Marty geben zöchen Gulden Reinisch idest	10 fl
Den 10 May in ein Raithung von Schlos Underthanen in	19 fl 56 kr
Mayr hof Georgi geföhl sambt waß er in Pahren beschanbn(?)	
bezalt	

idest	115 fl
Dem 10 May 1709iste nun so empfängt der Pilthauer Michael Fölßer auch in geringen Speiß Wein ieden Eimer obe p(e) r zway Guld(en) 15 Kre(uzer) gereichnet und bringt also in Gelt alß	15 fl 45 kr
Pilthauer empfängt	14 fl 2 Juni

Waß ich zu Ends geförtigter, auf hieuor beschribenen Contract, lauth hoch fürstl(iche) Commission wegen der bey denen Patribus Franciscaner in der Loretha Capeln zu Prespurg verförtigter Arbeith undt bey denen P P Misericordiarer gemachten Altar auß dem Rendt Amt Eysenstatt vor Handten Herr Michael Taschner Verwalter pahr Gelt ain hundert und fünfzöchen Gult(e)n Rein(isch) sage 115 fl undt nicht mehr empfang(en) habe. W_z_e hiemit bescheine, Actum Schlos Eysenstatt den lezten Xbris 1708. Idest 115 fl. Michael Felser alß Bilthauer allda

Jelzet: RAR E 1708, Nr. 115.

17.

*Megbízás Johann Frantschiz kismartoni tisztartónak Michael Felser özvegyének kifizetendő pénzről és az összeg átvételi elismervénye, valamint lista Felser kálváriahegyi munkáiról
Kismarton, 1710. június 26., illetve Kismarton, 1710. december 31.*

Commission von ihro hochfürstl(icher) D(urc)hl(aucht) undt darauf von der verwittibten Pilthauerin Fölserin gestölten Bescheinung, waß ihme wegen bey dem Calvari Berg verrichten Arbeith an Gelt bezalt word(en). Betrag: P(a)r 113 fl

Unsern Eysenstädter Verwaltern Johann Frantschiz Handten.

Hiemit befehlen wür unsern Eysenstadter Verwaltern Johann Frantschiz derselbe solle die verwittibte Marian Chatharinan Felßerin Biltauerin ihrer gelüferten Arbeith halber zu dem Berg Calvari, so sich in die 113 fl sage hundert undt dreizehn Gulden belaufet lauth bey gelegten Auszigls, theilß in Köhrnen, theilß in baaren Geldt bezallen. Welche Außgaab ihr Verwaltern in künftig sainer Raittungs feug vor Zatt undt Ampt gehalten werden solle. Datum Eysentadt den 26 Juni 1710. Paul(us) Esterhasy m(anu) p(ropria)

Das mier Herr Johann Frantschiz Verwalter die obangeschafften ainhundert undt dreyzöchen Gulten Rein(isch) so mir zwar theils in Gelt theils aber mit Kernndl angeschafft werdent mit Pahren /: auß Vesachen mir daß Kernndl zu hoch in Preiß angeschlag(e)n gewesen ist :/ bezahlt hat. Bescheine hierdurch Chraft diße meiner Handtunderschrift undt Förtigung. Schlos Eysenstatt den lezten Xbris 1710. Idest 113 fl. Maria Catharina Felßerin Verwittibte Bilthauerin

Verzaichnuß was ich verwättibte Pilthauerin durch meine Gesölln vor ihre hochfürstl(icher) D(urc)hl(aucht) auf dem Perg Calvari machen hab lassen wir folgt.

Erstlichen ein Altar in die Dißmas Capeln p(e)r	80 fl
Item ein Glory zu der Außziehung Chrysti p(e)r	13 fl
Item dem Longinus in die höch zu 5 Schueh	7 fl
Mehr ein Glory zu der Krönung	13 fl
Summa	113 fl

Maria Catharina Fölßerin Verwittibte Pilthauerin

Jelzet: RAR E 1710, Nr. 104.

18.

*Megbízás Sebastian Rauschemayr köfaragónak a Szent Antal-szobor
elkészítésére*

Sopron,⁹⁴ 1681. július 20.

Heundt dato den 20. Jully Anno 1681 haben Wüer mit dem Maister Sebastian Rauschmaier Steinmezen zut Eißenstatt ordentlich contrahierdt undt beschlossen, daß er Unß vermög abriß ein große steierne Säullen mit Unßerer liben Frauen, Christkintl undt St. Anthoni de Padua Pildnuß auf das best und bestendigst soll machen undt zu Forchtenstain auffsetzen, vor weliche arbeith Wüer ihm fünfzig Gulden Rhein(isch) zu geben versprechen; dan soll ihme undt einen Gesölln, wan die Pilttnuß aufgesezet wiert, in werenter Zeit in Essen und Trinkhen die gebiehrente Verpflegung geben werden; welich gelt bezallung unßer

---

94 A dokumentum keltét a regeszta rögzíti.

Forchtenstainer Verwalter Lorenz Hoyer gegen Quittung bezallen solle, so ihm künftig in seiner Außgaabs Raittung ohne Mangl soll angenomben und pasßiret werden. Paulus Esterhasy

Jelzet: RAR F 1681, Nr. 230.

Közli: *Prickler*, 2011. 190–191. p.

19.

*Megbízás Hans Matthias Mayr szobrásznak különféle munkák elvégzésére
Bécs, 1682. június 25.*

Ihro fierstlich(en)Gnaden Commission dem Matthias Mayr Pilthauen in Wien weg(en) verrichter undterschidlich Bildhauer Arbeith in Geldt anzuwendig. Betrag: P(a)r 600 fl

Hierauf befehlen wür unßern Forchtensteinerische(n) Verwalter Laurentio Heuer, daß er auß selbigem fürstl(ichen) Ambt dem Bildthauer Johann Matthias Mayer für geweßße unß außgearbeite undt verfertigte Sache(n), als nemblich für eine große Bettstatt, sechs große Tafel Seßbel, ein kleines vergoltes Bettstatt undt ein Altar, so in unßern Schloß Eyßenstatt ist aufgericht worden. Einige sechshundert P(a)r id est 600 Reinisch solle erfolgen laßßen, welches ihm Khünstig in seiner Außgaab Reittung für gildig solle auf unndt angenommen werden. Urkhundt deßßen unßere fürstl(iche) Handunterschrift. Actum Wienn den 25 Juni Anno 1682. Comes Paul(us) Esterhasy m(anu) p(ropria)

Jelzet: RAR F 1682, Nr. 176.

20.

*Átvételi elismervény Hans Matthias Mayr szobrásztól a munkáiért kifizetett
pénzről
Bécs, 1682. december 31.*

Matthias Mayer Bildhauers Quitung weg(en) angehendigter Arbeith Lauth Commission empfangenes Gelt. Betrag: P(a)r 600 fl

Ich, Johan Matthias Mayer Bilthauer in Wien bekhenne hiemit, daß ich vermög ihero hochfürst(liche) Gl. Commission wegen vervördigt undt angehendigten undterschidlich Bilthauer Arbeith, alß einer großen Pötstatt, sechs großen Tafel Sößln, ein kleinen vergolten Pötstädl undt ain Altar. Die paar Bezallung von dem Forchtenstainer Verwalter Lorenz Höyer mit sechß hundert Gulden Rein(isch) ohnen Abgang zu meinen Handten empfangen habe. Darumben ich ihme mit meiner Handtschrifft undt Pettschafts Förtigung hiemit quitiere. Dat(um) Wien den lezten Xbris 1682. Idest 600 fl. Johan Mathias Maeyer M

Jelzet: RAR F 1682, Nr. 177.

21.

*Átvételi elismervény Sebastian Rauschemayr köfaragótól a Szent Mátyás-oszlop elkészítésért kifizetett pénzről
Fraknóvárálja, 1682. december 8.*

Sebastian Rauschmayr Stainmezens zur Eisenstatt Quitung wegen gemachten undt aufgerichteten St. Matthai Biltus empfangenes Gelt. Betrag: P(a)r 50 fl

Ich, Sebastian Rauschmayr Stainmez zur Eysenstatt, urkhundt unndt bekhenne hiemit, das ich vermög ihero hochfürstl(ichen) gl. gemachten unndt undterschreiben(en) Dingnus St. Matthai Bildnus sambt der Sälln unndt Postämenten verfürdigt, wie auch vor dem Schloß Forchtenstain aufgesezt. Dar für ich die paar Bezallun /: außer des Gländer undt deren Kreigln so in die Dingnus nit (=nicht) inserirt worden :/ von dem Forchtenstainer Verwalter Lorenz Hoyer mit funfzig Gulden Rein(i)sch richtig unndt ohne Abgang empfangen. Darumben ich ihme mit meiner Förtigung quitiere. Datum Forchtenau des 8 Xbris 1682. Idest 50 fl

Jelzet: RAR F 1682, Nr. 185.

22.

*Megbízás a Szent Mátyás-oszlop elkészítésére Sebastian Rauschemayr
kőfaragónak*

Kismarton, 1682. szeptember 8.

Ihro fürstliche Gnaden Commission wegen St. Matthai Bildnuss und Sälln dem Stainmezen 50 fl Dingnus, wie auch die Unkhosten zum aufsözen zu bezahl(e)n.

Hierauf befehlen wür unßern forchtestainer Verwalter Laurentio Höyer, daß er dem Stainmezen Sebastian Rauschemayr zu aufsezung der Steinene Piltnuß St. Matthia, alle die bedirftig Sachen darzur schaffen unndt kauffen solle dem wann solche Piltnuß völlig aufgesezt sein weirdt, soll er gedachten Stainmez Vermög Dingnus mit funfzig Gulden Rein(isch) bezahlen, so ihme Verwalter auf Bescheinung der Stainmez soll alles in seiner Ampts Gelt Raittung künftig vorrichtig erkhent unndt ohne Mangl paßiert werdten. Bezeigt unser fürstl(iche) hierunter gestelte Handschrift. Actum in unsern Schlos Eisenstatt den 8 7bris 1682. Paul(us) Esterhasy m(anu) p(ropria)

Jelzet: RAR F 1682, Nr. 186.

23.

*Megbízás Michael Felser szobrásznak Esterházy Pál lovasszobrának
elkészítésére és az összeg átvételi elismervénye*

Fraknó, 1691. szeptember 14., illetve Fraknó, 1691. szeptember 15.

Commission ihro hochfürstl(icher) D(urc)hl(aucht) wegen dem Pilthauer, so die fürstl(iche) Statua in Schloß verfertigung soll, vermög seiner dabey gegebenen Qitung zalt. P(a)r 30 fl

Hierauf befehlen wür unsern forchtenst(ainer) Verwalter Johanni Kürchenknopf, daß er den Eysenstetter Pilthauer, welcher die Statua unserer Persohn im Schloß Forchtenstain außhauet, an seiner dingnus dreysig Gulden zalle, und in sein inhandtente Spanzetl einschreibe, welches wür auf Bescheinung des Pilthauers ihme Verwaltern vor richtige Außgaab erkennen, urkhundt dessen unser(e) fürstl(iche) Förtigung. gebe. Ge(ge)b(en) Schloß Forchtenstain den 14 7bris 1691. Paulus Esterha(s)y m(anu) p(ropria)

Daß ich, ents unten gefertiger Pilthauer, wie obstehet, meine verrichtete Arbeith nach mit dreyßig Gulden R(ei)nisch auß dem Forchtenstainer Rendt Ambt richtig durch Herrn Verwalter Johann Kirchenknopfen empfangen habe, urkhu(ndet) mein hierunter gestelte Förtigung. Datum Schlos Forchtenstain den 15 7bris 1691. Idest 30 fl. Mihael Filser Bilthauer allda

Jelzet: RAR F 1691, Nr. 165.

Levéltári források

- RAR E   Rentamtsrechnungen Eisenstadt, Esterházy hercegi levéltár, Fraknó/Forchtenstein, Ausztria
- RAR F   Rentamtsrechnungen Forchtenstein, Esterházy hercegi levéltár, Fraknó/Forchtenstein, Ausztria

Felhasznált szakirodalom

- AKL 38   Allgemeines Künstlerlexikon: Die bildenden Künstler aller Zeiten und Völker. Band 38. Fejes — Ferrari von Kellerhof. Hrsg.: Günter Meißner. München–Leipzig, 2003.
- Bálint*, 1977   *Bálint Sándor*: Ünnepi kalendárium. A Mária-ünnepek és jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából. II. köt. Július 1. — November 30. Budapest, 1977.
- Bogdán*, 1987   *Bogdán István*: Régi magyar mértékek. Bp., 1987.
- Bogdán*, 1990   *Bogdán István*: Magyarországi hossz- és földmértékek 1601–1874. Bp., 1990.
- Bogdán*, 1991   *Bogdán István*: Magyarországi ür-, térfogat-, súly- és darbmértékek 1874-ig. Bp., 1991.
- Bubics*, 1895   *Bubics Zsigmond*: Eszterházy Pál Mars Hungaricusa. [S.l.], 1895.

- Buzási*, 2000 *Buzási Enikő*: Fikció és történetiség az Esterházy család ősgalériájában és a *Trophaeum* metszeteiben. In: Történelem-kép. Szerk.: Mikó Árpád, Sinkó Katalin. Bp., 2000. 411–424. p.
- Buzási*, 2013 *Buzási Enikő*: Nádasdy Ferenc mecénás-életművének elpusztult emléke; a sopronkeresztúri kerti palota. In: Művészettörténeti Értesítő, 62. (2013) 2. sz. 233–245. p.
- Cennerné*, 1988 *Cennerné Wilhelmb Gizella*: Portrék az Esterházyak „Trophaeum”-ából. In: Főúri ősgalériák, családi arcképek a Magyar Nemzeti Múzeum Történelmi Képcsarnokából. Kiállítási katalógus. Szerk.: Buzási Enikő. Bp., Magyar Nemzeti Galéria, 1988. 74–77. p.
- Csatkai–Frey*, 1932 Die Denkmale des politischen Bezirkes Eisenstadt und der freien Städte Eisenstadt und Rust. Österreichische Kunsttopographie 24. Bearb.: Csatkai, André, Frey, Dagobert. Wien, 1932.
- Dehio NÖ Dehio Handbuch: Die Kunstdenkmäler Österreichs: Niederösterreich. Neuarbeitet von Richard Kurt Donin. Wien–München, 1962.
- Dehio BI Dehio-Handbuch: Die Kunstdenkmäler Österreichs: Burgenland. Bearbeitet von Adelheid Schmeller-Kitt. Wien, 1976.
- Diós*, 2009 *Diós István*: A szentek élete. Bp., 2009.
- Esterházy*, 1690 *Esterházy Pál*: Az egész világon levő csudálatos Boldogságos Szűz képeinek rövideden föl tett eredeti. Nagyszombat, 1690. — faksimile kiadás, szerk.: Kőszeghy Péter. Kísérőtanulmányok: Knapp Éva — Tüskés Gábor, Galavics Géza. Bp., 1994.
- Esterházy*, 1696 *Esterházy Pál*: Mennyei Korona, az az Az egész Világon levő Csudálatos Boldogságos Szűz képeinek rövideden föl tett eredeti. [Nagyszombat], 1696.
- Eszterházy*, 1901 *Eszterházy János*: Az Eszterházy család és oldalágainak leírása. Bp., 1901.

- Fazekas*, 2009 *Fazekas István: Esterházy Pál nádor és a családtörténet.* In: Századok, 143. (2009) 4. sz. 905–917. p.
- Főúri ősgalériák Főúri ősgalériák, családi arcképek a Magyar Nemzeti Múzeum Történelmi Képcsarnokából. Kiállítási katalógus. Szerk.: Buzási Enikő. Bp., 1988.
- Galavics*, 1975 *Galavics Géza: Hagyomány és aktualitás a magyarországi barokk művészetben.* In: Magyarországi reneszánsz és barokk. Művészettörténeti tanulmányok. Szerk.: Galavics Géza. Bp., 1975. 231–277. p.
- Galavics*, 1976 *Galavics Géza: A török elleni harc és egykorú világi képzőművészetünk.* In: Művészettörténeti Értesítő, 25. (1976) 1. sz. 1–40. p.
- Galavics*, 1986 *Galavics Géza: Kössünk kardot az pogány ellen: Török háborúk és képzőművészet.* Bp., 1986.
- Galavics*, 1988a *Galavics Géza: A mecénás Esterházy Pál. (Vázlat egy pályaképhez.)* In: Művészettörténeti Értesítő, 37. (1988) 3–4. sz. 136–161. p.
- Galavics*, 1988b *Galavics Géza: Barokk családfák és genealógiák.* In: Főúri ősgalériák, családi arcképek a Magyar Nemzeti Múzeum Történelmi Képcsarnokából. Kiállítási katalógus. Szerk.: Buzási Enikő. Bp., 1988. 22–25. p.
- Galavics*, 2016 *Galavics Géza: Hol keressük a Hesperidák kertjének földi mását? Esterházy Pál és a festő Carpofooro Tencalla „vitája” és a folytatás a kismartoni Esterházy-rezidencia dísztermének mennyezetképén (1674).* In: Művészet és mesterség. Tisztelgő kötet R. Várkonyi Ágnes emlékére. 2. köt. Szerk.: Horn Ildikó et al. Bp., 2016. 279–362. p.
- Garas*, 1953 *Garas Klára: Magyarországi festészet a XVII. században.* Bp., 1953.
- Garas*, 1975 *Garas Klára: Az olasz mesterek és a magyarországi barokk térhódítása.* In: Magyarországi reneszánsz és barokk. Művészettörténeti tanulmányok. Szerk.: Galavics Géza. Bp., 1975. 201–229. p.

- Gulya*, 2005 *Gulya István*: A kőműves- és kőfaragó-mesterség Észak-kelet-Magyarországon a 16–19. században. In: A Herman Ottó Múzeum Évkönyve XLIV. Szerk.: Veres László, Viga Gyula. Miskolc, 2005. 127–153. p.
- Hász*, 1916 *Hász István*: Vezető a felsőkismartonhegyi Kálváriához. Győr, 1916.
- Héjjné*, 1969 *Héjjné Détári Angéla*: Augsburgi dísztal a vezekényi csata emlékére: Drentwett művek az Esterházy-kincstárban. In: Az Iparművészeti Múzeum és a Hopp Ferenc Keletázsiai Múzeum Évkönyve XI. 1968. Főszerk.: Weiner Mihályné. Bp., 1969. 23–50. p.
- Holzschuh*, 1995 *Holzschuh, Gottfried*: Zur Baugeschichte des Fürstlich Esterházyischen Schlosses in Eisenstadt. In: Die Fürsten Esterházy. Magnaten, Diplomaten und Mäzene. Hrsg.: Perschy, Jakob, Prickler, Harald. Eisenstadt, 1995. 144–155. p.
- Iványi*, 1989 *Iványi Emma*: Esterházy Pál. In: Esterházy Pál: Mars Hungaricus. S. a. r. Iványi Emma. Bp., 1989. 429–463. p.
- Kenyeres*, 2013 *Kenyeres István*: A Habsburg Monarchia és a Magyar Királyság pénzügyei és hadi költségei a 16. század közepétől a 17. század első harmadáig. In: Történelmi Szemle, 55. (2013) 4. sz. 541–568. p.
- Keresztény Szó A kismartoni (eisenstadti) kálváriatemplom és keresztút. Keresztény Szó, 18. (2007) 4. sz.
- Kietaibl*, 1997 *Kietaibl, Hans*: Die Heerführer aus der altungarischen Geschichte an der Fassade des Schlosses Esterházy in Eisenstadt. In: Burgenländische Heimatblätter, 59. (1997) 2. sz. 85–96. p.
- Kietaibl*, 1998 *Kietaibl, Hans*: Der Eisenstädter Kalvarienberg. In: Burgenländische Heimatblätter, 60. (1998) 1. sz. 33–38. p.
- Knapp*, 2015 *Knapp Éva*: Esterházy (I.) Pál imádságai. In: Irodalomtörténeti Közlemények, 119. (2015) 3. sz. 289–335. p.

- Koppány*, 2002   *Koppány Tibor*: Művészek és mesterek a Batthyány-család 16–17. századi építkezésein. In: Magyar Műemlékvédelem 11. Az Országos Műemlékvédelmi Hivatal évkönyve (1991–2001). Szerk.: Bardoly István, László Csaba. Bp., 2002. 173–194. p.
- Koppány*, 2011   *Koppány Tibor*: Az Esterházy család fraknói ágának művészei és mesterei a 17. században. In: *Ars Hungarica*, 37. (2011) 4. sz. 93–109. p.
- Koppány*, 2014   *Koppány Tibor*: Kastélyok a végvárak mögött. Késő reneszánsz és kora barokk kastélyépítéset a 16–17. századi Dunántúlon. Bp., 2014.
- Maczák*, 2015   *Maczák Ibolya*: Rózsák tövis nélkül. Családrepresentáció az Esterházy-apácákhoz (is) kapcsolható temetési beszédekben. In: Esterházy Pál, a műkedvelő mecénás. Egy 17. századi arisztokrata-életpálya a politika és a művészet határvidékén. Szerk.: Ács Pál. Bp., 2015. 571–578. p.
- Major*, 1983   *Major Máté*: Építészettörténeti és építészetelméleti értelmező szótár. Bp., 1983.
- Málnási*, 1933   *Málnási Ödön*: Gróf Csáky Imre bíbornok élete és kora (1672–1732). Kalocsa, 1933.
- Mars Hungaricus   Esterházy Pál: Mars Hungaricus. S. a. r. Iványi Emma. Bp., 1989.
- Martí*, 2015   *Martí Tibor*: Az aranygyapjas lovag Esterházy Pál. In: Esterházy Pál, a műkedvelő mecénás. Egy 17. századi arisztokrata-életpálya a politika és a művészet határvidékén. Szerk.: Ács Pál. Bp., 2015. 49–66. p.
- Maszárik*, 1897   *Maszárik Viktor*: A Szűz Máriáról Nevezett Sz. Ferenczrendű tartomány pozsonyi zárdájának, templomának, kápolnáinak és góth stílusú templom tornyának története. A zárdatemplom hatszáz éves felszentelésének emlékére 1297–1897. Pozsony, 1897.

- Merényi*, 1902   A kapuvári uradalom számvitele 1686-ban. Közl.: Merényi Lajos. In: Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle, 9. (1902) 9. sz. 419–425. p.
- Mitropulos*, 2014   *Mitropulos Anna Diána*: „Utasítjuk fraknói tisztartókat” — Uradalmi tisztségek és kincstárbeli munkálatok a fraknói számlák tükrében. In: Fons, 21. (2014) 1. sz. 67–98. p.
- Mitropulos*, 2016   *Mitropulos Anna Diána*: Esterházy Pál nádor udvari személyzete — a fraknói és a kismartoni apparátus összehasonlítása. In: Bécestől Brassóig. A II. KoraújkorÁSZ konferencia tanulmányai. Sorozatszerk.: Vajnági Márta. Szerk.: Barta M. János, Szekér Barnabás, Ugry Bálint, Virovecz Nándor. Bp., 2016. 43–64. p.
- MKL III   Magyar katolikus lexikon. 3. köt. Éhi — Gar. Főszerk.: Diós István. Szerk.: Viczián János. Bp., 1996.
- MKL VI   Magyar katolikus lexikon. 6. köt. Kaán — kiz. Főszerk.: Diós István. Szerk.: Viczián János. Bp., 2001.
- MKL XI   Magyar katolikus lexikon. 11. köt. Pob — Sep. Főszerk.: Diós István. Szerk.: Viczián János. Bp., 2006.
- ML II   Művészeti Lexikon. 2. köt. F–K. Főszerk.: Zádor Anna, Genthon István. Bp., 1966.
- MN III   Magyar Néprajz. 3. köt. Kézművesség. Kőfejtés, kőbányászat kőfaragás. Főszerk.: Domokos Ottó. Szerk.: Nagybakay Péter. Bp., 1991. 620–635. p.
- Mohl*, 1924   *Mohl Adolf*: Herceg Esterházy Pál nádorispán: a magyar Mária-leventék példaképe. Sopron, 1924.
- Nagy*, 2005   *Nagy Ida*: Betű és kotta. A költő és muzsikus Esterházy Pál. In: Irodalomismeret, 16. (2005) 3. sz. 72–75. p.
- Ortvay*, 1892   *Ortvay Tivadar*: Pozsony város története. Első kötet. A legrégebbi időktől az Árpádházi királyok kihalásáig. Pozsony, 1892.

- Ortvay*, 1895   *Ortvay Tivadar*: Pozsony város története. Második kötet. Első rész. A város középkori topográfiája, 1300–1526. Pozsony, 1892.
- Prickler*, 2011   *Prickler, Harald*: Der eisenstädter Steinmetz und Bildhauer Sebastian Rauschemayr [Rauschmayr] (1622–1685). In: Burgenländische Heimatblätter, 73. (2011) 4. sz. 179–195. p.
- Prickler*, 2013   *Prickler, Harald*: Eisenstädter bildende Künstler und Handwerker der Barockzeit: biographische Daten und Werke. Burgenländische Forschungen, Bd. 105. Eisenstadt 2013.
- Probst*, 1951   *Probst, Franz*: Die religiöse Erbauungsliteratur der burgenländischen Kroaten Ein Beitrag zur Literaturgeschichte des Burgenlandes. In: Burgenländische Heimatblätter, 13. (1951) 197–206. p.
- Rózsa*, 1973   *Rózsa György*: Magyar történetábrázolás a 17. században. Bp., 1973.
- Rusina*, 1998   Barok. Dejiny slovenského výtvarného umenia. Ed.: Ivan Rusina (a kolektív). Bratislava, 1998.
- Schmeller-Kitt*, 1993   Die Kunstdenkmäler des politischen Bezirkes Mattersburg. Bearb. von Adelheid Schmeller-Kitt et al. Wien, 1993.
- Semmelweis*, 1964   *Semmelweis, Karl*: Burgenländische Wallfahrts- und Mirakelbücher aus dem 17. und 18. Jahrhundert — Ein Beitrag zur alten Bibliographie des Burgenlandes. In: Burgenländische Heimatblätter, 26. (1964) 131–140. p.
- Soós*, 2000   *Soós István*: Javaslatok az újkori magyarországi latin és német nyelvű szövegek átírására. In: Fons, 7. (2000) 1. sz. 81–89. p.
- Szalay*, 1870   *Szalay László*: Galantai gróf Eszterházy Miklós, Magyarország nádora. 3. köt. 1627–1629. Pest, 1870.

- Szilágyi*, 2006–2007 Esterházy-kincsek. Öt évszázad műalkotásai a hercegi gyűjteményekből. Szerk.: Szilágyi András. Bp., 2006–2007.
- Szilágyi*, 2011 *Szilágyi András*: Egy rendhagyó sikertörténet a XVII. században — Esterházy Miklós életpályája. In: „És az oszlopok tetején liliomok formáltattak vala” — Tanulmányok Bibó István 70. születésnapjára. Szerk.: Tóth Áron. Bp., 2011. 79–88. p.
- Szilágyi*, 2014 Műtárgyak a fraknói Esterházy-kincstárból az Iparművészeti Múzeum gyűjteményében. Thesaurus Domus Esterhazyanae I. Szerk.: Szilágyi András. Bp., 2014.
- Szilárdfy*, 1994 *Szilárdfy Zoltán*: A magyarországi kegyképek és -szobrok tipológiája és jelentése. In: Barna Gábor, Bálint Sándor: Búcsújáró magyarok. Bp., 1994. 323–348. p.
- Tóth*, 2015 *Tóth Gergely*: Egy koholmány hosszú árnyéka. Esterházy Pál genealógiai fikciójának utóélete a 18–19. században. In: Esterházy Pál, a műkedvelő mecénás. Egy 17. századi arisztokrata-életpálya a politika és a művészet határvidékén. Szerk.: Ács Pál. Bp., 2015. 357–372. p.
- Történelem-kép Történelem-kép. Szemelvények múlt és művészet kapcsolatából Magyarországon. Kiállítási katalógus. Szerk.: Mikó Árpád, Sinkó Katalin. Bp., 2000.
- Tüskés*, 2000 *Tüskés Gábor*: A zarándoklatok térbeli sajátosságai a 17–18. században. In: Néprajzi Látóhatár, 9. (2000) 3–4. sz. 253–266. p.
- Ugry*, 2016 *Ugry Bálint*: Esterházy Pál nádor és Esterházy József tumbája a kismartoni családi kriptában. In: Ars Hungarica, 42. (2016) 1. sz. 91–101. p.
- Viga*, 1985 *Viga Gyula*: Kőmunkák egy bükkalji faluban. Studia Folkloristica et Ethnographica 17. Debrecen, 1985.

- Voigt*, 2015   *Voigt Vilmos*: A boldogságos Szűz Mária... szombatja. Nihil obstat. In: Esterházy Pál, a műkedvelő mecénás. Egy 17. századi arisztokrata-életpálya a politika és a művészet határvidékén. Szerk.: Ács Pál. Bp., 2015. 579–596. p.
- Zwey Tractätlein   Zwey Tractätlein Von Berg Calvari bey Eysenstatt. Das Erste wird genannt: Myrrhen-Büschlein, Wie man diesen vorgestellten Berg Calvari Des bittern Creutz-Weegs JESU CHRISTI in schöner Anordnung auff- und absteigen solle. Das Andere wird genannt: Gnaden-Baad MARIAE, Auff den Berg Calvari, so mit Marianischen Gnaden-Geruch sich weit und breit ausgiessen thut. Allen Liebhabern dieser Andächtigen Wahlfahrt zu einem Geistlichen Trost in Druck gegeben. Durch Die Residentz deren PP. Franciscanern der Marianischen Provintz bey dem Berg Calvari nebst Eysenstatt daselbst. Cum Facultate Superiorum. Wienn in Oesterreich, gedruckt bey Andreas Heyinger, Unv. Buchd. 1716.